

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Τα υποσελίδια σχόλια στο διδακτικό εγχειρίδιο
της *Ελένης του Ευριπίδη*

Σοφία Βράκα

Επιβλέπων Καθηγητής
Χριστόδουλος Ζέκας

Μάιος 2016

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Τα υποσελίδια σχόλια στο διδακτικό εγχειρίδιο της
*Ελένης του Ευριπίδη***

Σοφία Βράκα

**Επιβλέπων Καθηγητής
Χριστόδουλος Ζέκας**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάιος 2016

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής είναι να αξιολογήσει τη λειτουργία των υποσελίδιων σχολίων στο διδακτικό εγχειρίδιο της *Ελένης* του Ευριπίδη που διδάσκεται στην Γ΄ Γυμνασίου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κύριος στόχος είναι να διερευνηθούν η επάρκεια και η καταλληλότητα των ερμηνευτικών σχολίων ως μέσου για την προσέγγιση του κειμένου στη σχολική τάξη. Το αν ανταποκρίνονται τα σχολικά ερμηνευτικά σχόλια στη φιλολογική έρευνα, στις οδηγίες και τους στόχους του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών, καθώς και αν συμβαδίζουν με τις σύγχρονες παιδαγωγικές και διδακτικές μεθόδους προσέγγισης και ερμηνείας των αρχαίων ελληνικών κειμένων από μετάφραση είναι ορισμένα βασικά ερωτήματα που τίθενται στην έρευνα. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα σχόλια έχουν ομαδοποιηθεί σε κατηγορίες καθεμιά από τις οποίες εξετάζεται στη βάση ενδεικτικών παραδειγμάτων μέσα από το υπό εξέταση εγχειρίδιο. Από την εξέταση των υποσελίδιων σχολίων προκύπτει ότι παρέχεται μια ουσιαστική υποστήριξη στη διδασκαλία του κειμένου και στην κατανόησή του από τους μαθητές, σε δυο επίπεδα: πρώτον, τα σχόλια παραθέτουν τις απαραίτητες πληροφορίες για μια αρχική προσέγγιση θεωρητικών ζητημάτων που αφορούν γενικά στο αρχαίο ελληνικό δράμα και στην *Ελένη* του Ευριπίδη ειδικότερα· δεύτερον, θίγουν σημαντικά θέματα για την ανάγνωση της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας δημιουργώντας ένα προπαρασκευαστικό πλαίσιο για την περαιτέρω επεξεργασία του κειμένου, η οποία υποστηρίζεται στις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε* που καταλαμβάνουν την αντικρινή από το κείμενο σελίδα και παρακινούν τους μαθητές να εμβαθύνουν σε θεατρικά και άλλα ερμηνευτικά ζητήματα. Γενικά, αποδεικνύεται ότι ο υποσελίδιος σχολιασμός αποτελεί ένα αναπόσπαστο τμήμα του διδακτικού εγχειριδίου που παίζει υποστηρικτικό ρόλο στην ερμηνεία του κειμένου, ενώ παράλληλα παρέχει στον εκπαιδευτικό ένα χρήσιμο εργαλείο για τη διδασκαλία.

Summary

The purpose of this MA dissertation is to evaluate the function of the footnote commentary in the schoolbook “Euripides’ *Helen*”, which is taught in the third grade of the Greek junior high school. Within this framework, the main goal of my thesis is to examine the sufficiency and suitability of these comments as a method for approaching the text in the classroom. Some of the most significant questions that will be addressed are whether these annotations correspond both to current trends in classical scholarship on Greek tragedy and to the guidelines and goals of the official school curriculum; furthermore, whether they are in line with modern pedagogical and teaching methods of approaching and interpreting ancient Greek literature in translation. To this end, comments are categorized and each category is discussed on the basis of characteristic examples derived from the textbook in question. Accordingly, my examination indicates that the footnote commentary may support significantly the teaching of the text as well as its comprehension by learners, in two main respects: first, the footnotes provide all the basic information for an introductory approach to theoretical matters regarding Greek drama in general and Euripides’ *Helen* in particular; second, these brief comments bring up important issues on the reading of Greek tragedy, thus constituting a preliminary interpretative framework that may be employed for further textual analysis. This framework is in turn supported by and associated with other commentary sections on the facing pages of the textbook (“Let’s become viewers”, “Let’s study further”), which may encourage students to examine the text more thoroughly, offering extensive notes and information about theatrical and other hermeneutical matters. All in all, the footnote commentary in “Euripides’ *Helen*” proves itself an integrated part of the textbook, both playing a supportive role in the interpretation of the text and providing the teacher with a useful tool to practice accordingly in the classroom.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Χριστόδουλο Ζέκα, επιβλέποντα καθηγητή της μεταπτυχιακής μου διατριβής, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τις χρήσιμες συμβουλές και την πρόθυμη συνεργασία του καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, κύριο Παναγιώτη Σεράνη και κυρία Ζαχαρούλα Πετράκη για τις παρατηρήσεις και τις επισημάνσεις τους. Τέλος, ευχαριστώ τους δικούς μου ανθρώπους για την ηθική υποστήριξη και την υπομονή τους. Αφιερώνω την μεταπτυχιακή μου διατριβή στον αδερφό μου.

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή.....	1
2	Πραγματολογικά Σχόλια.....	6
	2.1 Ιεροτελεστίες και ιερά έθιμα.....	8
	2.1.1 Παρατηρήσεις.....	23
	2.2 Μύθοι και μυθολογικά πρόσωπα.....	25
	2.3 Γεωγραφικός και φυσικός κόσμος.....	30
	2.4 Υλικός πολιτισμός.....	31
3	Ηθολογικά Σχόλια.....	34
	3.1 Ελένη.....	35
	3.2 Μενέλαος.....	38
	3.3 Θεονόη και Θεοκλύμενος.....	41
	3.4 Ο Τεύκρος και η Γερόντισσα.....	43
	3.5 Αγγελιαφόρος Α΄ και Αγγελιαφόρος Β΄.....	43
	3.6 Παρατηρήσεις.....	44
4	Ιδεολογικά και Φιλοσοφικά Σχόλια.....	45
5	Θεατρικά Σχόλια.....	51
	5.1 Σκηνογραφικές πληροφορίες.....	51
	5.2 Σκηνοθετικές πληροφορίες.....	54
6	Σχόλια ποιητικής τεχνικής.....	59
7	Γλωσσικά Σχόλια.....	63
8	Πρωτότυπο και μεταφραστικές εκδοχές.....	67
9	Διακειμενικά Σχόλια.....	70
10	Σχόλια κριτικής κειμένου.....	73
11	Επίλογος.....	75
	Βιβλιογραφία.....	79

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Η ποίηση ήταν ένα σημαντικό στοιχείο στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας στην αρχαϊκή Ελλάδα, ιδιαίτερα η σπουδή του Ομήρου. Υπήρξε, λοιπόν η ανάγκη να συγκεντρωθεί από τους δασκάλους της εποχής υλικό που θα χρησιμοποιούσαν για την ικανοποίηση της φιλομάθειας των μαθητών τους. Κατάλογος ερμηνειών σπάνιων ή δυσνόητων λέξεων με τη βοήθεια συνωνύμων διασώθηκαν σε διάφορους παπύρους και μεσαιωνικά χειρόγραφα. Υπαινιγμοί σε φιλολογική δραστηριότητα (διορθώσεις και ερμηνεία λέξεων ή φιλοσοφικών απόψεων) υπάρχουν σε έργα αρχαίων ή σε αποσπάσματα έργων, ενώ περισσότερο συστηματική γίνεται η προσπάθεια με τους αλεξανδρινούς φιλολόγους κατά τον 3^ο και 2^ο αιώνα π. Χ. Στα τέλη του 4^{ου} αι. ο Ζηνόδοτος τοποθετούσε σύντομες παρατηρήσεις στα διάστιχα ή στο χώρο ανάμεσα στις στήλες των χειρογράφων. Ο Αρίσταρχος συνέτασσε συγγράμματα με πιο εκλεπτυσμένο υπόμνημα κριτικών σημείων. Τα κριτικά σημεία είχαν στόχο να δώσουν στον αναγνώστη μια ιδέα για το σχόλια του υπομνήματος το οποίο εκείνη τη εποχή είχε τη μορφή αυτοτελούς συγγράμματος και το οποίο συμπλήρωνε τις σύντομες παρατηρήσεις στο κείμενο που πλαισιώναν. Με την επικράτηση του κώδικα ως της τρέχουσας μορφής βιβλίου κατά την ύστερη αρχαιότητα δόθηκε η δυνατότητα να περιληφθεί στα περιθώρια ένας μεγαλύτερος αριθμός σχολίων και ερμηνειών, ενώ ο μεγάλος αριθμός υπομνημάτων έκανε αναγκαίες τις συντομεύσεις και συγχωνεύσεις. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η

δημιουργία των σχολίων, έννοια που χρησιμοποιήθηκε για παρασελίδες σημειώσεις σε θύραθεν κείμενα.¹

Ακολουθώντας αυτή την παράδοση, τα σύγχρονα ερμηνευτικά σχόλια είτε παρατίθενται κάτω από το κείμενο είτε έπονται αυτού και διατυπώνονται διαφορετικά ανάλογα με το βαθμό μόρφωσης του κοινού στο οποίο απευθύνονται (ακαδημαϊκά, σχολικά). Τα σχόλια αποτελούν ένα σύστημα απαντήσεων σε μια σειρά ερωτήσεων που τίθενται από το κείμενο και στην ουσία από τον σχολιαστή. Το είδος των ερωτήσεων που θέτει ο σχολιαστής εξαρτάται από τις ιστορικές και πολιτισμικές υποθέσεις του σχετικά με τον αρχαίο κόσμο και σχετικά με τον τρόπο ανάγνωσης του κειμένου, και από το κοινό στο οποίο απευθύνεται το ερμηνευτικό υπόμνημα.² Νέες προσεγγίσεις για τα αρχαία κείμενα και την ερμηνεία τους, και κατ' επέκταση για τα σχόλια, προσφέρει η ανάδυση νέων ερευνητικών κατευθύνσεων στις θεωρητικές επιστήμες, ιδίως στον τομέα της πρόσληψης, της αφήγησης και της διακειμενικότητας, ενώ η διερεύνηση της επίδρασης των φύλων στη δημιουργία της λογοτεχνίας, αλλά και η διερεύνηση της ελληνικής θρησκείας προκαλούν γόνιμα ερωτήματα.³ Οι νέες αυτές προσεγγίσεις είναι σημαντικό να επιφέρουν έναν θετικό αντίκτυπο στη σχολική εκδοχή της φιλολογικής ερμηνευτικής και να απομακρύνουν τη διδασκαλία από την κανονιστικού τύπου ερμηνευτική προσέγγιση των αρχαιοελληνικών κειμένων που αναζητά ένα συγκεκριμένο, μοναδικό και αυθεντικό νόημα.⁴

Προτού παρουσιάσουμε τα σχόλια στο διδακτικό εγχειρίδιο της *Ελένης* αξίζει να αναφερθούμε ενδεικτικά στον τρόπο με τον οποίο παρατίθενται τα σχόλια σε εγχειρίδια παλαιότερων χρονολογιών τα οποία διδάσκονταν μέχρι τις αρχές του 2000. Στο εγχειρίδιο της *Οδύσσειας* (1978) σε μετάφραση Ζ. Σίδερη και της *Ιλιάδας* (1982) σε μετάφραση Ν. Καζαντζάκη και Ι. Θ. Κακριδή τα σχόλια παρατίθενται υποσελίδια, ενώ παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει σχολιασμός σε όλες τις ραψωδίες. Στο εγχειρίδιο του *Ηροδότου* (1984) σε μετάφραση Ι. Μ. Σακαλή

¹ Για την ελληνική φιλολογία στην αρχαιότητα βλ. Wilson (2003: 89 κε.).

² Shuttleworth Kraus (2002: 8-9).

³ Vogt (2003: 134-135).

⁴ Τσάφος (2004: 123-124).

τα σχόλια βρίσκονται στο τέλος του βιβλίου με τη μορφή καταλόγου. Η ίδια τακτική παράθεσης των σχολίων ακολουθείται στο εγχειρίδιο της δραματικής ποίησης που περιλαμβάνει τα κείμενα δυο τραγωδιών, συγκεκριμένα τον *Προμηθέα Δεσμώτη* σε μετάφραση Ι. Γρυπάρη και την *Ιφιγένεια εν Ταύροις* σε μετάφραση Θ. Σταύρου, με τη διαφορά ότι σε αυτή την περίπτωση παρατίθενται υποσελίδια μόνο τα γλωσσικά σχόλια.⁵

Ο ερμηνευτικός σχολιασμός της *Ελένης* γίνεται στην αντικρινή του κειμένου σελίδα αλλά και υποσελίδια με παράθεση σε ευδιάκριτο χρωματιστό πλαίσιο κάτω από το κείμενο, ενώ τα σχόλια τα οποία περιλαμβάνει αντιστοιχούν με το χωρίο του κειμένου που παρατίθεται στην ίδια σελίδα. Για τους στόχους της παρούσας εργασίας έχει γίνει προσπάθεια να γίνει μια πλήρης καταγραφή και κατηγοριοποίηση των σχολίων από την οποία θα φανεί ο βαθμός καταλληλότητας και επάρκειάς τους για την ερμηνεία της τραγωδίας. Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν δεν είναι στεγανές, καθώς ένα οργανικό σύνολο, όπως είναι το αρχαίο ελληνικό κείμενο, αποτελείται από στοιχεία τα οποία διαπλέκονται μεταξύ τους με αποτέλεσμα τα όρια να μην είναι απολύτως σαφή. Για παράδειγμα, η μεγάλη κατηγορία των πραγματολογικών σχολίων περιλαμβάνει και τα ιδεολογικά, ωστόσο αυτά έχουν καταχωριστεί σε ξεχωριστή κατηγορία για να διαφανεί η *διάνοια* του έργου ως ένα από τα κατά ποιόν μέρη της τραγωδίας.⁶

Οι κατηγορίες σχολίων που δημιουργήθηκαν για τα σχόλια του εν λόγω εγχειριδίου είναι οι εξής: α. πραγματολογικά, β. ηθολογικά, γ. ιδεολογικά, δ. θεατρικά, ε. σχόλια ποιητικής τεχνικής, στ. γλωσσικά, ζ. σχόλια για το πρωτότυπο και τη μετάφραση, η. διακειμενικά και θ. σχόλια κριτικής κειμένου. Στα πραγματολογικά σχόλια έχουν ενταχθεί αυτά που παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το μύθο της Ελένης και τις καινοτομίες του Ευριπίδη, άλλους μύθους και μυθολογικά πρόσωπα, επομένως αντιστοιχούν εν μέρει με το κατά ποιόν μέρος του *μύθου*, ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία, στοιχεία για το

⁵Οι χρονολογίες έκδοσης των εν λόγω εγχειριδίων δίνονται με βάση την ιστορική συλλογή του ΙΕΠ στον ιστότοπο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/index.html>.

⁶ Για τα σημεία διαπλοκής των διάφορων στοιχείων βλ. Πορίσματα του Συνεδρίου των φιλολόγων της Αθήνας και του Πειραιά (1965: 53).

γεωγραφικό και φυσικό κόσμο, και γενικότερες αρχαιογνωστικές πληροφορίες. Η κατηγορία των ηθολογικών σχολίων περιλαμβάνει χαρακτηρισμούς των προσώπων του δράματος οι οποίοι προκύπτουν από τα λόγια και τις πράξεις τους, καθώς και αναφορές στον συναισθηματικό τους κόσμο, επομένως συμβάλλουν στην κατανόηση του *ήθους*. Στα ιδεολογικά σχόλια περιλαμβάνονται αυτά που απηχούν ιδέες, σκέψεις και απόψεις των προσώπων του δράματος ή του ποιητή μέσω των προσώπων και συμβάλλουν στον εντοπισμό και την κατανόηση των στοιχείων *διάνοιας* του έργου. Στα θεατρικά σχόλια εντάσσονται αυτά τα οποία σχολιάζουν τις κινήσεις των ηθοποιών ή του Χορού στο χώρο του θεάτρου, την ενδυμασία τους, τις σκηνογραφικές πληροφορίες που προκύπτουν από το κείμενο και, άρα, συμβάλλουν στον εντοπισμό στοιχείων της *όψεως*. Στα σχόλια ποιητικής τεχνικής κατατάσσονται υφολογικά και αισθητικά στοιχεία που περιλαμβάνουν σχήματα λόγου, παρομοιώσεις, εικόνες κτλ. και αφορούν την *λέξιν*, ενώ αναφέρονται επίσης ορισμένα σχόλια που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής διαχειρίζεται και οργανώνει το υλικό του. Στα γλωσσικά σχόλια εντάσσονται τα λεξιλογικά, σημασιολογικά και ετυμολογικά σχόλια. Στα σχόλια που αφορούν το πρωτότυπο και τις μεταφραστικές εκδοχές εντάσσονται όσα σχόλια παραθέτουν λέξεις ή ολόκληρους στίχους από το αρχαίο κείμενο αλλά και μεταφράσεις άλλων συγγραφέων. Στα διακειμενικά σχόλια έχουν συμπεριληφθεί όσα σχόλια αναφέρονται σε άλλα λογοτεχνικά έργα της αρχαιότητας ή μεταγενέστερης εποχής, έργα που ανήκουν στο ίδιο γένος/είδος ή διαφορετικό. Στα σχόλια κριτικής κειμένου καταγράφονται αυτά τα σχόλια τα οποία αναφέρονται σε στοιχεία που σχετίζονται με την παράδοση του κειμένου.

Από την κατηγοριοποίηση και ανάλυση των σχολίων, θα διαφανεί ότι υποστηρίζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τη διδασκαλία του κειμένου και την προσπάθεια ερμηνείας, καθώς παρουσιάζουν, αναδεικνύουν, επισημαίνουν αλλά και υπαινίσσονται τα περισσότερα από τα ερμηνευτικά ζητήματα της *Ελένης*, ενώ συμβάλλουν εξίσου ικανοποιητικά στην κατανόηση στοιχείων που σχετίζονται με την αρχαιότητα ή με δυσνόητα σημεία της μετάφρασης. Το σημαντικότερο πλεονέκτημα είναι ότι, εκτός από την άμεση σχέση των σχολίων με το κείμενο, ο υποσελίδιος σχολιασμός βρίσκεται στο μεγαλύτερο τμήμα του

σε συνάρτηση με τις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε* οι οποίες παρουσιάζουν αναλυτικότερα τα ερμηνευτικά και θεατρικά ζητήματα του έργου.

Κεφάλαιο 2

Πραγματολογικά Σχόλια

Η λεγόμενη «πραγματολογική προσέγγιση» ενός αρχαίου ελληνικού κειμένου αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της ερμηνευτικής διαδικασίας. Μέσω της πραγματολογικής διασάφησης το υπό εξέταση λογοτεχνικό έργο εντάσσεται στο ιστορικό του πλαίσιο και στα πολιτιστικά συμφραζόμενα της εποχής του.⁷ Για να ενταχθεί το κείμενο στο ιστορικό και πολιτισμικό του πλαίσιο είναι απαραίτητο να εντοπιστούν και να διερευνηθούν στοιχεία που σχετίζονται με τον υλικό πολιτισμό, τα ήθη και τα έθιμα, τις πνευματικές εκδηλώσεις, τη μυθολογία, τη θρησκεία, τις θεσμικές λειτουργίες, τις κοινωνικοπολιτικές δομές της εποχής,⁸ καθώς και με το είδος στο οποίο ανήκει το συγκεκριμένο έργο, αλλά και με τον ίδιο τον δημιουργό του.

Η διερεύνηση των παραπάνω στοιχείων, παράλληλα με την ερμηνευτική ανάλυση του κειμένου, πρέπει να έχει ως στόχο και τον γενικότερο αρχαιογνωστικό σκοπό του μαθήματος, όπως αυτός προκύπτει μέσα από το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας (ΑΕΓΓ) για το Γυμνάσιο.⁹ Καθώς, όμως, τα κείμενα αυτά που σώθηκαν και έφτασαν σε μας είναι αποτέλεσμα επιλογής με βάση ορισμένα ιδεολογικά κριτήρια, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί στις κρίσεις μας για τον κόσμο

⁷ Jaeger (1987: 2).

⁸ Τσάφος (2004: 73).

⁹ ΥΠΕΠΘ (1999), ΥΠΕΠΘ (2003: 3808-3826), ΥΠΔΜΘ (2011).

της αρχαιότητας, κάτι το οποίο πρέπει να συνειδητοποιήσουν αρχικά οι ίδιοι οι διδάσκοντες¹⁰ και, στη συνέχεια, οι μαθητές, ώστε να αποφεύγονται ανεπίτρεπτοι αναχρονισμοί,¹¹ δηλαδή η ερμηνεία της δράσης, των στάσεων και των συμπεριφορών των ανθρώπων του αρχαίου κόσμου να γίνεται με βάση συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.¹² Επομένως, τα πραγματολογικά σχόλια ενός σχολικού εγχειριδίου πρέπει να είναι κατάλληλα διατυπωμένα και να παρέχουν τις κατευθύνσεις για μια σταδιακή ανασύνθεση της αρχαιότητας στο μέτρο του εφικτού και στο πλαίσιο του εκάστοτε κειμένου.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει όταν πρόκειται για τον πραγματολογικό σχολιασμό ενός κειμένου είναι η έκταση που πρέπει να καταλαμβάνουν τα σχόλια. Περιορισμούς ως προς αυτό το ζήτημα θέτουν το χρονικό περιθώριο της ωριαίας διδασκαλίας, η αντιληπτική ικανότητα των μαθητών, η κατανομή των σχολίων ανά διδακτική ενότητα, η μετάφραση, καθώς ο μεταφραστής μπορεί να αποδίδει το κείμενο με τέτοιο τρόπο ώστε να χάνονται στοιχεία του πρωτότυπου.¹³ Όταν μάλιστα πρόκειται για τη συγγραφή ενός σχολικού εγχειριδίου τίθεται, επιπλέον, ο περιορισμός του χώρου.

Η υιοθέτηση των αρχών της κειμενοκεντρικής μεθόδου διδασκαλίας μπορεί να δώσει μια ικανοποιητική λύση στο θέμα της έκτασης των πραγματολογικών σχολίων. Καθώς οι μεμονωμένες λέξεις αποκτούν νόημα μέσα στις προτάσεις και οι προτάσεις μέσα στο ολοκληρωμένο κείμενο, δίνεται έμφαση στην ολιστική εξέταση του κειμένου.¹⁴ Αυτό σημαίνει ότι και τα σχόλια του βιβλίου και η διδακτική αξιοποίησή τους πρέπει να προσανατολίζονται στο ίδιο το κείμενο, να το έχουν ως αφετηρία και να καταλήγουν σε αυτό, έτσι ώστε να υποβοηθούν τους μαθητές κατά την ερμηνευτική διαδικασία. Οι όποιες προεκτάσεις μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο διερευνητικών εργασιών, θεματικών αποδελτιώσεων ή άλλων δημιουργικών δραστηριοτήτων.

¹⁰ Τσάφος (2004: 140).

¹¹ ΥΠΕΠΘ (2003: 3822).

¹² ΥΠΕΠΘ (2003: 3811).

¹³ Σπυρόπουλος (1999[1965]: 42-43).

¹⁴ Μασσαγγούρας (2001: 169).

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το διδακτικό εγχειρίδιο της *Ελένης* ο αριθμός των σχολίων που αναφέρονται σε πραγματολογικά στοιχεία του κειμένου είναι συνολικά εκατόν εννέα και κατηγοριοποιούνται σε τέσσερις ομάδες. Από αυτά, τα περισσότερα αναφέρονται σε μυθολογικά πρόσωπα (θεοί, ημίθεοι, ήρωες) και σε ιεροτελεστίες-ιερά έθιμα. Ανάμεσα στις δυο μεγάλες αυτές ομάδες υπάρχουν ορισμένα κοινά σημεία, καθώς μύθος και θρησκευτικές τελετουργίες σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό τόσο μεταξύ τους όσο και με την τραγωδία.¹⁵ Οι υπόλοιπες κατηγορίες πραγματολογικών σχολίων είναι οι αναφορές στη γεωγραφία του αρχαίου κόσμου και σχόλια που αναφέρονται σε στοιχεία υλικού πολιτισμού, όπως κτίρια, ενδυμασία, διάφορα αντικείμενα της καθημερινής ζωής.

2.1 Ιεροτελεστίες και ιερά έθιμα

Η υιοθέτηση μιας τουλάχιστον ιεροτελεστίας που πλαισιώνει ή προωθεί τη δράση είναι πολύ συχνή στο δράμα και, ειδικότερα, στην τραγωδία. Οι ιεροτελεστίες έχουν κατά κύριο λόγο θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά, παράλληλα, αποτελούν τελετουργικές πρακτικές αστικής συμπεριφοράς, πρόκειται δηλαδή για τελετουργίες οι οποίες έχουν ως στόχο να ισχυροποιήσουν τους συνεκτικούς δεσμούς της πόλης προβάλλοντας τα θρησκευτικά πιστεύω των πολιτών. Με τη μελέτη αυτών των τελετουργιών ή ιερών εθίμων, με τα οποία το αθηναϊκό κοινό είχε μεγάλη οικειότητα, μπορούμε να ερμηνεύσουμε σε μεγαλύτερο βάθος το πολυεπίπεδο της τραγωδίας.¹⁶

Τέτοιου είδους ιεροτελεστίες, όπως αναφέρονται από τους Storey & Allan (2005: 235) είναι η ικεσία, η φιλοξενία, ο όρκος, οι αναίμακτες ή αιματηρές θυσίες, οι διαβατήριες τελετές (γάμος, θάνατος, ενηλικίωση), οι ύμνοι και προσευχές στους θεούς. Στην *Ελένη* εντοπίζουμε τις περισσότερες από αυτές τις τελετές ή ιερά έθιμα και, επιπλέον, το άσυλο, τους χρησμούς και τη μαντεία, τις τελετές καθαρμού, τον θρήνο και τις λατρευτικές τελετές προς τιμήν θεών και ηρώων.

¹⁵ Storey & Allan (2005: 235).

¹⁶ Storey & Allan (2005: 235-236).

Τα πραγματολογικά σχόλια του βιβλίου που αφορούν τις παραπάνω τελετουργίες είναι συνολικά εξήντα πέντε¹⁷ και ανήκουν σε ένα ευρύτερο θρησκευολογικό πλαίσιο το οποίο προβάλλει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της τραγωδίας και τη θέση που κατείχαν στη ζωή των Αθηναίων οι θρησκευτικές τελετές.¹⁸ Παράλληλα, τα σχόλια λειτουργούν ως βάση για να κατανοήσουν οι μαθητές τη λειτουργία των τελετών αυτών μέσα στην τραγωδία, να συνειδητοποιήσουν δηλαδή τη δραματική λειτουργία των τελετών αξιοποιώντας στοιχεία που παραθέτουν τα πραγματολογικά σχόλια.

Αρχίζουμε με την αναφορά στο άσυλο και την ικεσία. Πρόκειται για δυο έννοιες που σχετίζονται μεταξύ τους και αποτελούν δυο βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους διαμορφώνεται και εκτυλίσσεται ένα σημαντικό μέρος του δράματος. Συγκεκριμένα, ο τάφος του Πρωτέα είναι ο ιερός χώρος στον οποίο καταφεύγει η Ελένη ως ικέτισσα για να ζητήσει προστασία από τις γαμήλιες επιδιώξεις του Θεοκλύμενου. Στο Β΄ Επεισόδιο λαμβάνει χώρα η σκηνή της ικεσίας των δυο συζύγων προς τη Θεονόη η απόφαση της οποίας κρίνει εν μέρει την έκβαση του δράματος και στηρίζεται στο άσυλο που προσφέρει το μνήμα του Πρωτέα στην Ελένη. Επομένως, το άσυλο στην Ελένη ταυτίζεται με τον τάφο του Πρωτέα, ενώ και η ικεσία συνδέεται άμεσα με αυτόν.

Τα σχόλια που αναφέρονται στο άσυλο είναι συνολικά εννέα. Η σημασία και η ιερότητα του μνήματος του Πρωτέα, καθώς και το άσυλο που αυτό εξασφαλίζει στην Ελένη τονίζονται στο σχολιασμό (σελ.14, σχ.22) με αφορμή τους στίχους 78-79 (...*στου Πρωτέα/το μνήμα ετούτο ικέτισσα προσπέφτω*). Συγκεκριμένα αναφέρεται:

Καταφεύγοντας η Ελένη στο μνήμα του Πρωτέα, που θεωρείται από το Θεοκλύμενο χώρος ιερός, εξασφαλίζει άσυλο. Εδώ αναφέρεται πρώτη φορά το μνήμα του Πρωτέα το οποίο θα παίξει σημαντικό ρόλο στο δράμα.

¹⁷ Στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται σχόλια τα οποία αναφέρονται σε περισσότερες από μια ομάδα τελετουργιών.

¹⁸ Βλ. βιβλίο μαθητή (σελ.110, σχ.5) όπου αναφέρεται ότι για τους αρχαίους Έλληνες ήταν προσβλητικό να μη θεωρηθεί αναγκαία η παρουσία τους σε μια θρησκευτική τελετή.

Σημαντικό, επίσης, είναι το σχόλιο στο Β' Επεισόδιο όπου με αφορμή τα λόγια του Μενέλαου κατά την ικεσία προς τη Θεονόη (στ.1065-1068 *...μα ετούτη/ποτέ τον τιμημένο της πατέρα.../δε θα δεχτεί να τον κακολογήσουν*) επισημαίνεται ότι η αθέτηση του καθήκοντος ατιμάζει τον ίδιο το νεκρό (σελ.76, σχ.17), άποψη η οποία ενισχύει τα επιχειρήματα του Μενέλαου και της Ελένης.

Όσον αφορά την πηγή της προστατευτικής δύναμης του μνήματος δημιουργείται μια ασάφεια μέσα από τα σχόλια, καθώς δεν είναι ξεκάθαρο αν υποστηρίζουν τη λατρεία του Πρωτέα ως θεού ή ήρωα και, κατ' επέκταση, ποιοι ιεροί χώροι εξασφαλίζουν το άσυλο.¹⁹ Συγκεκριμένα, αρχικά αναφέρεται ότι η δύναμη της ασυλίας προκύπτει λόγω της ιερότητας του χώρου, όπως αναφέραμε παραπάνω (σελ.14, σχ.22), και, στη συνέχεια (Β' Επεισόδιο, στ.608 *στο βωμό του*), δίνεται η πληροφορία ότι το ταφικό οικοδόμημα χρησίμευε ως βωμός, καθώς προσφέρονταν θυσίες στον Πρωτέα και τον τιμούσαν ως θεό (σελ.50, σχ.3). Ακολούθως όμως, αναφέρεται ότι «στην αρχαία Ελλάδα άσυλο εξασφάλιζαν οι ναοί και οι βωμοί των θεών, όχι όμως τα ηρώα» (σελ.66, σχ.11), δικαιολογώντας την απορία του Μενέλαου σχετικά με την επιλογή του τάφου από την Ελένη ως χώρου ασύλου (στ.883 *Βωμό δε βρήκες ή έτσι συνηθίζουν;*) και αφήνοντας να εννοηθεί ότι τάφος του Πρωτέα είναι ηρώο και όχι βωμός. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, παρατηρούμε ότι τα σχόλια παρουσιάζουν ένα αμφιλεγόμενο θέμα χωρίς να μπορούν να το υποστηρίξουν δημιουργώντας ενδεχομένως σύγχυση στους μαθητές.

Η προσφυγή της Ελένης στον τάφο του Πρωτέα τονίζεται ιδιαίτερα στα σχόλια, αυτό όμως που δεν επισημαίνεται είναι ότι η Ελένη εξακολουθεί να έχει ασυλία και κατά την ικεσία της προς τη Θεονόη και ενώ έχει απομακρυνθεί από τον τάφο. Ο Gould (1973: 75) διακρίνει δυο μορφές ικεσίας: την ικεσία προς έναν άνθρωπο ή θεό κατά πρόσωπο και την ικεσία μέσω της επαφής με το βωμό ενός θεού ή άλλου ιερού χώρου. Η φυσική επαφή, λοιπόν, τόσο με έναν ιερό χώρο όσο και με ένα σεβάσιμο πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται η ικεσία παρέχει προστασία στον ικέτη.

¹⁹ Για μια συζήτηση του θέματος βλ. Allan (2008: 156, 209, 237).

Όσον αφορά τη διαδικασία της ικεσίας και το είδος της φυσικής επαφής του ικέτη με τον αποδέκτη της ικεσίας²⁰, οι μαθητές διαθέτουν ήδη το γνωστικό υπόβαθρο από το ομηρικό έπος (Ιλ. Α 500-516 Ικεσία Θέτιδας, Ιλ. Ω 477-506 Ικεσία Πρίαμου), το οποίο πρέπει να ανακαλέσουν. Ένα σχετικό σχόλιο, λοιπόν, θα ήταν χρήσιμο να υπάρχει στο σχολικό εγχειρίδιο, και συγκεκριμένα στο Β' Επεισόδιο όπου παρακολουθούμε την ικεσία των δυο συζύγων, ώστε οι μαθητές να αξιοποιήσουν την προϋπάρχουσα γνώση και να τη συσχετίσουν με τα νέα στοιχεία και δεδομένα που συναντούν στο δράμα. Με αυτό τον τρόπο, η μάθηση αποκτά ενεργητικό χαρακτήρα και η διδασκαλία χαρακτήρα μαθητοκεντρικό.²¹ Τον χαρακτήρα αυτό ενισχύει η ενότητα *Ας γίνουμε θεατές* (σελ.73, 75, 77) στην οποία τα ερωτήματα και οι προβληματισμοί που τίθενται, καθώς και το φωτογραφικό υλικό, προτρέπουν και κατευθύνουν τους μαθητές να αξιοποιήσουν στοιχεία του κειμένου για να φανταστούν τις κινήσεις των ηθοποιών κατά την ικεσία, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στον εντοπισμό στοιχείων της *όψεως* και, κατ' επέκταση, στη θεατρική ανάγνωση του κειμένου που αποτελεί έναν από τους στόχους του μαθήματος.²²

Το ανοσιούργημα της βίαης απόσπασης ενός ικέτη από το άσυλο στο οποίο αυτός έχει καταφύγει, καθώς και η πρόκληση θανάτου μέσα σε ιερό χώρο είναι μια ακόμη μια πτυχή που αναδεικνύεται στα σχόλια. Με αφορμή τους στίχους 1081-1083 (*...κι έχει/στο νου του να μας πιάσει τους ικέτες/στον τάφο με την πείνα*), το σχόλιο δίνει το παράδειγμα του Παυσανία ο οποίος κατέφυγε ως ικέτης στο ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς όπου αποκλείστηκε από τους εφόρους οι οποίοι στη συνέχεια τον έσυραν έξω από το ναό για να αποφύγουν το μίasma από το θάνατο μέσα στον ιερό χώρο (σελ.76, σχ.19). Από την αναφορά αυτή προκύπτει ότι, παρά την ιερότητα του θεσμού της ικεσίας και της ασυλίας, στην πραγματικότητα οι κανόνες μπορούσαν να παραβιαστούν, ενώ το ενδεχόμενο να συμβεί κάτι αντίστοιχο στην Ελένη και τον Μενέλαο μπορεί να θέσει ξανά σε λειτουργία τη φαντασία των μαθητών σχετικά με την εξέλιξη της δράσης.

²⁰ Για τα σημεία επαφής και τις κινήσεις του σώματος βλ. Gould (1973: 76) και Allan (2008: 246).

²¹ Ματσαγγούρας (2007: 259).

²² ΥΠΕΠΘ (2003: 3820).

Την αντίληψη περί βεβήλωσης του ιερού χώρου μπορεί να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ο ικέτης για να διαμαρτυρηθεί ή να απειλήσει σε περίπτωση που δε γίνει δεκτή η ικεσία του. Αυτή η εκδοχή επισημαίνεται στο σχολιασμό (σελ.68, σχ.21 και σελ.74, σχ.16) με αφορμή τους στίχους 952-956 (*Απάνω εδώ στο τάφο θα σε σφάξω/κι ύστερα θα σφαχτώ κι εγώ*), 1057-1058 (*Στον τάφο απάνω/θα ριχτώ του γονιού σου*), αλλά και 1083-1089 (*απόφαση έχω/να τη σκοτώσω.../κι απάνω στην ταφόπετρα σφαγμένοι.../...του γονιού σου ντρόπιασμα*). Ενδεικτικά, η διατύπωση του πρώτου σχολίου που αναφέρουμε είναι η εξής:

Με την αιματηρή αυτή πράξη βεβηλώνεται ο τάφος κι έτσι οι ήρωες διαμαρτύρονται για την παραβίαση του δικαίου.

Η απειλή του Μενέλαου ότι θα σκοτώσει την Ελένη και στη συνέχεια θα αυτοκτονήσει πάνω στο μνήμα του Πρωτέα συνίσταται στο μίσημα που θα προέλθει, πρώτον, από το θάνατο των δυο ικετών τους οποίους δεν κατάφερε να προστατεύσει ο αποδέκτης της ικεσίας και, δεύτερον, από τη βεβήλωση του ιερού χώρου.²³

Η αξιοποίηση των παραπάνω των σχολίων μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της ενότητας *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.75, 77). Οι μαθητές, αξιοποιώντας τις πληροφορίες και τα στοιχεία που παρέχουν τα σχόλια και έχοντας συνειδητοποιήσει σταδιακά τη σημασία του ασύλου και της ικεσίας, μπορούν να εμβαθύνουν και να απαντήσουν στα ερωτήματα που θέτει η ενότητα σχετικά με τα συναισθήματα της Θεονόης κατά την ικεσία της Ελένης ή σχετικά με τους τρόπους πειθούς που χρησιμοποιεί ο Μενέλαος. Με αυτό τον τρόπο οι μαθητές είναι σε θέση να αξιολογήσουν τη συμπεριφορά και τη δράση των ηρώων ανάλογα με την κατάσταση στην οποία βρίσκονται επιτυγχάνοντας ακόμη ένα στόχο της διδασκαλίας.²⁴

Όσον αφορά τον ιερό θεσμό της φιλοξενίας, οι μαθητές γνωρίζουν τη σημασία του από το ομηρικό έπος. Στην *Ελένη* ο θεσμός αυτός ανατρέπεται, καθώς η Αίγυπτος και ο βασιλιάς της παρουσιάζονται ως αφιλόξενοι, ιδιαίτερα απέναντι στους Έλληνες. Τα σχόλια του βιβλίου τονίζουν τη σημασία της φιλοξενίας για

²³ Allan (2008: 252).

²⁴ ΥΠΕΠΘ (2003: 3820).

τους αρχαίους Έλληνες, αλλά και την διασάλευση του ιερού κανόνα μέσα στο δράμα και είναι τρία σε αριθμό. Με αφορμή τα λόγια του Τεύκρου (στ.93-97 *Κι αν σε ξένη χώρα/δε βρισκόμουν.../...θ' αφανιζόσουν...*) αναφέρεται το άσυλο που εξασφαλίζει ο ξένος σε μια άγνωστη χώρα αλλά και η αμοιβαία υποχρέωση σεβασμού ανάμεσα στον οικοδεσπότη και τον φιλοξενούμενο (σελ.16, σχ.5). Με βάση τα λόγια της Γερόντισσας στο στίχο 497 (*θα σε σκοτώσουν Έλληνας αν είσαι*) το σχόλιο υπενθυμίζει ότι η διαταγή του Θεοκλύμενου αναφέρθηκε από την Ελένη στον Πρόλογο (σελ.42, σχ.13), τονίζοντας την ανατροπή του ιερού θεσμού της φιλοξενίας. Η διδακτική αξιοποίηση των σχολίων συνίσταται στο να αντιληφθούν οι μαθητές την επικίνδυνη κατάσταση στην οποία βρίσκεται και ο Μενέλαος εκτός από την Ελένη, ώστε να αισθανθούν τον φόβο ως θεατές και να διατυπώσουν τις προσδοκίες τους και τις υποθέσεις τους για την εξέλιξη της δράσης.

Τρεις ακόμη ιεροτελεστίες οι οποίες συνδέονται άμεσα μεταξύ τους είναι η επίκληση, η προσευχή και η θυσία. Τα σχόλια που αφορούν την επίκληση είναι έξι σε αριθμό και είναι περισσότερο επεξηγηματικά, δίνουν δηλαδή πληροφορίες για να βοηθήσουν το μαθητή στην κατανόηση σημείων του κειμένου και τον διευκολύνουν να παρακολουθήσει την εξέλιξη της δράσης χωρίς να τον αποσπούν με πραγματολογικά σχόλια τα οποία εκτείνονται πέρα από το κείμενο.

Θα εστιάσουμε, κυρίως, στην επίκληση της Ελένης στις Σειρήνες και στην Περσεφόνη, αλλά και στην επίκληση του Χορού στην Αηδόνα. Συγκεκριμένα, με αφορμή την επίκληση της Ελένης στις Σειρήνες και μέσω αυτών στην Περσεφόνη (στ. 196 *Σειρήνες, φτερωτές κόρες της Γης, ελάτε*, στ. 201-202 *Στις συμφορές μου δάκρυα/να' στείλνε η Περσεφόνη*) το σχόλιο αναφέρεται στη σχέση των Σειρήνων με την Περσεφόνη, καθώς και στη σύνδεσή τους με τον Κάτω Κόσμο και το θάνατο (σελ.24, σχ.3). Η αξιοποίηση του σχολίου μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της ενότητας *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.25) όπου παρέχονται ορισμένα επιπλέον δεδομένα σχετικά με την Πάροδο και οι μαθητές παρακινούνται να εντοπίσουν στοιχεία μορφής και περιεχομένου με τα οποία εκφράζεται ο θρηνητικός χαρακτήρας του τραγουδιού.

Με το θρηνητικό τραγούδι σχετίζεται και η επίκληση του Χορού στην Αηδόνα στο Α΄ Στάσιμο (στ.1220-1223 *Εσύ που μέσα στα πυκνά/σύδεντρα ζεις και πέτεσαι αηδόνα,...*). Ο σχολιασμός αναδεικνύει τη σύνδεση του αηδονιού με το θρήνο υπενθυμίζοντας, παράλληλα, στους μαθητές την επίκληση της Ελένης στις Σειρήνες (σελ.88, σχ.1), ενώ αποτελεί παράλληλα συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στο κείμενο και τα αποσπάσματα των παράλληλων κειμένων που έχουν ως θέμα το αηδόνι και το θρήνο (σελ.89). Έτσι, οι μαθητές σταδιακά διαμορφώνουν μια εικόνα σχετικά με τη λειτουργία του ποιητικού αυτού μοτίβου της επίκλησης μέσα στο πλαίσιο των λυρικών μερών της τραγωδίας (Πάροδος, Α΄ Στάσιμο).

Οι προσευχές αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα μιας θυσίας και φανερώνουν την ατέρμονη επιθυμία των ανθρώπων της αρχαιότητας να επικοινωνήσουν με τους θεούς τους.²⁵ Η τυπική δομή μιας προσευχής είναι τριμερής και περιλαμβάνει τα εξής μέρη: την επίκληση (*invocatio*), τη διήγηση (*pars epica*), και την παράκληση (*praecatio*).²⁶ Με την επίκληση ο θνητός απευθύνεται στο θεό με το όνομά του αναφέροντας, επιπλέον, ιδιότητες του θεού οι οποίες σχετίζονται με το είδος της βοήθειας που χρειάζεται ο θνητός. Στο δεύτερο μέρος της προσευχής, ο θνητός υπενθυμίζει τους λόγους για τους οποίους ο θεός πρέπει να εισακούσει την προσευχή και, τέλος, διατυπώνεται η παράκληση, το αίτημα προς το θεό.²⁷

Οι προσευχές στην τραγωδία έχουν ως στόχο να αποκαλύψουν το ήθος των ηρώων και να φανερώσουν το πάθος τους, την τραγικότητά τους. Γι' αυτό το λόγο, δεν περιγράφεται λεπτομερώς η διαδικασία της προσευχής όπως στο έπος, όπου μπορεί να περιλαμβάνεται επιπλέον η αντίδραση του θεού στον οποίο απευθύνεται η προσευχή, αλλά για την τραγωδία το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εκφώνηση της προσευχής και στο τελικό αποτέλεσμα.²⁸

Τα σχόλια του βιβλίου που πραγματεύονται το θέμα της προσευχής είναι συνολικά οκτώ. Εστιάζουμε στην προσευχή της Ελένης στις δυο θεές που ευθύνονται κατά ένα μέρος για την μοίρα της, δηλαδή στην Ήρα και την Αφροδίτη. Με αφορμή την επίκληση στην Ήρα με την ιδιότητά της ως συζύγου

²⁵ Furley (2007: 117-118).

²⁶ Depew (1997: 231).

²⁷ Furley (2007: 122).

²⁸ Mikalson (1989: 95).

του Δία (στ.1202 *Σεβάσμια Ἦρα, ταίρι εσύ του Δία*) το σχόλιο αναφέρει πως η Ελένη υπενθυμίζει στη θεά ότι ως προστάτιδα του γάμου οφείλει να προστατεύσει και το δικό της γάμο (σελ.82, σχ.9). Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στο τυπικό της προσευχής και συγκεκριμένα στο δεύτερο μέρος στο οποίο ο θνητός υπενθυμίζει τις προηγούμενες προσφορές του και, κατ' επέκταση, τη χάρη που οφείλει από την πλευρά του ο θεός (σχ.10) και η οποία, σύμφωνα με τον Pulleyn (1997 όπως αναφέρεται στην Hickson-Hahn 1999: 633), αποτελεί πρωταρχικό χαρακτηριστικό της σχέσης ανάμεσα στους αρχαίους Έλληνες και τους θεούς τους. Στη βάση αυτού του σχήματος προσφοράς και ανταπόδοσης, η Ελένη ζητά από την Αφροδίτη τη βοήθειά της, καθώς χάρη στην Ελένη η θεά κέρδισε το βραβείο ομορφιάς από τον Πάρη (στ.1206-1209 *Κι εσύ κόρη/της Διώνης, Αφροδίτη, που έχεις πάρει/με το δικό μου γάμο το βραβείο/της ομορφιάς...*). Αυτούσια η διατύπωση του σχολίου στο οποίο παραπέμπουν οι παραπάνω στίχοι είναι η εξής:

Στις προσευχές τους οι αρχαίοι , όταν ζητούσαν μια χάρη από τους θεούς , υπενθύμιζαν τι είχαν οι ίδιοι προσφέρει σε αυτούς (π.χ. πλούσιες θυσίες , αναθήματα κ .λπ.)' έτσι και η Ελένη υπενθυμίζει στην Αφροδίτη ότι χάρη σ' αυτήν κέρδισε το βραβείο της ομορφιάς.

Αξιοποιώντας τις επισημάνσεις των παραπάνω σχολίων και τις πληροφορίες που δίνουν σε συνδυασμό και με προηγούμενες γνώσεις από το έπος σχετικά με το τυπικό της προσευχής, οι μαθητές μπορούν να απαντήσουν στα ερωτήματα που θέτει η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.83) και να αξιολογήσουν την προσευχή της Ελένης.

Μια ακόμη περίπτωση αναφοράς σε προσευχή στην οποία θα σταθούμε είναι η επισήμανση ότι την προσευχή συνήθιζε να κάνει ο βασιλιάς είτε θυσίαζε στο στρατόπεδο είτε στο ανάκτορο (σελ.128, σχ.19). Πρόκειται για ένα σχόλιο το οποίο, από τη μια δε συνδέεται με το κείμενο, καθώς η θυσία που τελείται στο συγκεκριμένο σημείο δε γίνεται ούτε σε στρατόπεδο ούτε σε ανάκτορο, αλλά πάνω στο καράβι με το οποίο σκοπεύουν να διαφύγουν η Ελένη και ο Μενέλαος, ενώ από την άλλη διατυπώνεται με τρόπο απόλυτο, καθώς δεν ήταν κανόνας να εκτελείται η προσευχή και η θυσία μόνο από τους ανώτερους άρχοντες, αλλά

και από ιερείς ή άλλα άτομα.²⁹ Επιπλέον, στην προκειμένη περίπτωση θεωρούμε ότι είναι αναμενόμενο να αντιληφθούν οι μαθητές ότι την τελετουργία θα εκτελέσει ο Μενέλαος, αν και η ιδιότητά του παραμένει κρυφή μέχρι αυτό το σημείο, ωστόσο είναι αυτός που έχει οριστεί υπεύθυνος για τις νεκρικές τιμές. Στη θέση αυτού του σχολίου θα μπορούσε να αναφερθεί ότι πολλές προσευχές ξεκινούν με την αναφορά στο μέρος όπου πιθανόν βρίσκεται ο θεός στον οποίο απευθύνεται η προσευχή,³⁰ σχόλιο το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί και σε ορισμένες από τις προσευχές που προαναφέρθηκαν.

Όσον αφορά την τελετουργία της θυσίας, το έπος και η τραγωδία την παρουσιάζουν ως μια ιδιαίτερα ιερή πράξη, η ορθή εκτέλεση της οποίας είναι ενδεικτική της σχέσης του ανθρώπου με τους θεούς³¹ και μπορεί να αποτελεί μέρος άλλων ιερών τελετουργιών, όπως του γάμου ή των νεκρικών τιμών όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η αναπαράσταση μιας θυσίας στην τραγωδία ήταν δύσκολο να εκτελεστεί επί σκηνής σε αντίθεση με άλλες τελετουργίες που στηρίζονταν στη λεκτική απόδοση και σε χειρονομίες και δεν απαιτούσαν δράση, όπως ο θρήνος και η ικεσία.³² Έτσι, η θυσία ως θρησκευτικό δρώμενο στο πλαίσιο του δράματος γινόταν αντικείμενο αφήγησης από κάποιον αυτόπτη μάρτυρα και με αυτό τον τρόπο οι θεατές παρακολουθούσαν πράξεις εκτός σκηνής. Την πρακτική αυτή συναντούμε στην *Ελένη* και συγκεκριμένα στην Έξοδο (στ.1729-1737) όπου ο θεατής παρακολουθεί τη θυσία προς τιμήν του Ποσειδώνα μέσα από τα λόγια του αγγελιοφόρου στο πλαίσιο της αφήγησής του για τη δραπέτευση της Ελένης και του Μενέλαου.

Από τα υποσελίδια σχόλια που αναφέρονται στις θυσίες επισημαίνουμε την αναφορά στις θυσίες που γίνονταν στην Αττική προς τιμήν της Ελένης και των Διόσκουρων (σελ.134, σχ.9). Το σχόλιο στηρίζεται στα λόγια των Διόσκουρων για μελλοντική αποθέωση της Ελένης (στ.1843-1845 *θεά θα ονομαστείς.../...θα δέχεσαι θυσίες/...όπως έχει ορίσει ο Δίας*). Περιττές για την ερμηνεία του κειμένου κρίνουμε ορισμένες λεπτομέρειες σχετικά με το είδος των προσφορών

²⁹ Βλ. Ευρ. *Ιφ. εν Αύλιδι* 1565-1576 όπου τη θυσία της Ιφιγένειας ετοιμάζεται να εκτελέσει ο μάντης Κάλχας, ενώ την προσευχή εκφωνεί ο Αχιλλέας. Βλ. και Bremmer (2007: 136).

³⁰ Allan (2008: 334).

³¹ Bremmer (2007: 139).

³² Henrichs (2000: 176).

στους νεκρούς και τους θεούς του Κάτω Κόσμου. Με αφορμή τη στιχομυθία της Ελένης με το Θεοκλύμενο για την απόδοση νεκρικών τιμών στο «νεκρό» Μενέλαο, γίνεται αναφορά στο *πρόσφαγμα*, δηλαδή στο ζώο που θυσιαζόταν και πρόσφερε με το αίμα του ικανοποίηση στην ψυχή του νεκρού (σελ.98, σχ.25), και στις αναίμακτες και αιματηρές προσφορές (σχ.26). Τα συγκεκριμένα σχόλια παρεκκλίνουν αρκετά από την ερμηνεία του κειμένου, επομένως θεωρούμε ότι καλό θα ήταν να παραλειφθούν. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη διατύπωση ενός από τα σχόλια που κρίνουμε ότι παραθέτουν περιττές πληροφορίες:

Οι προσφορές προς τους θεούς του Κάτω Κόσμου ήταν δυο ειδών: οι αναίμακτες (π.χ. καρποί, φρούτα κ.λπ.), που έκαιγαν ή απλώς τοποθετούσαν πάνω στο βωμό, και οι αιματηρές, δηλαδή ζώα (π.χ. ταύροι ή άλογα), που δεν έπρεπε να έχουν ελαττώματα ούτε να έχουν χρησιμοποιηθεί σε γεωργικές εργασίες. Τα ζώα αυτά ονομάζονταν *άφετα* και έβοσκαν ελεύθερα στους περιβόλους των ιερών.

Άμεση σχέση με την ιεροτελεστία της θυσίας αλλά και γενικότερα με τη θρησκευτική ζωή των αρχαίων έχει η ερμηνεία των οiwωνών και των προφητειών στο πλαίσιο της μαντικής τέχνης. Εννέα σχόλια του βιβλίου αναφέρονται σε προφητείες και οiwονούς, τρία από τα οποία συνδέονται με το θέμα της θυσίας. Εδώ θα εστιάσουμε στη θυσία προς τιμήν του Ποσειδώνα, με αφορμή την οποία παρουσιάζονται αρχαιογνωστικά στοιχεία σχετικά με το τι θεωρείται καλός και κακός οiwονός κατά τη διαδικασία μιας θυσίας. Έτσι, η άρνηση του ζώου να οδηγηθεί στο θυσιαστήριο αποτελούσε κακό οiwονό (στ.1701-1705 *...ο ταύρος στύλωσε τα πόδια/μούγκριζε.../...μ' άγριο βλέμμα*, σελ.126, σχ.13), ο οποίος για να αποφευχθεί έπρεπε δυο νέοι να σηκώσουν το ζώο και να το οδηγήσουν στο βωμό (στ.1706-1711 *...στους δυνατούς σας/ώμους τον ταύρο...σηκώστε,/.../και φέρτε τον στην πλώρη...*, σχ.14). Από την άλλη, καλός οiwονός θεωρούνταν η ορμητική ροή του αίματος στο κύμα, γεγονός που δήλωνε ότι οι θεοί αποδέχονται τη θυσία (στ.1737-1738 *Κι έπεφτε ορμητικά μέσα στο κύμα,/καλός οiwονός, το αίμα για τον ξένο*, σελ.128, σχ.21).

Σημαντικά είναι, επίσης, τα σχόλια που αναφέρονται με βάση την κριτική του Αγγελιαφόρου Α' εναντίον της μαντικής τέχνης. Ο σχολιασμός αναφέρεται σε

ιστορικά στοιχεία που παραθέτει στο έργο του ο Θουκυδίδης σχετικά με την αρνητική αντιμετώπιση των χρησολόγων και των μάντεων από τους Αθηναίους μετά τη σικελική καταστροφή (σελ.62, σχ.34). Παρ' όλα αυτά, η δύναμη της προφητείας και η σημασία της για την εξέλιξη του δράματος τονίζεται στη συνέχεια του ίδιου επεισοδίου, καθώς επισημαίνεται η μεγάλη προφητική δύναμη της Θεονόης και η ικανότητά της να γνωρίζει ακόμη και τις ενδόμυχες σκέψεις και επιθυμίες των θεών (σελ.70, σχ3). Από την επεξεργασία του κειμένου και με τη βοήθεια των σχολίων οι μαθητές μπορούν να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι, αν και το περιεχόμενο του έργου παρουσιάζεται επηρεασμένο από την πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, ωστόσο τελικά όλα γίνονται σύμφωνα με τις προβλέψεις της μαντικής.³³

Παράλειψη θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στα σχόλια σχετικά με την ίδρυση της Σαλαμίνας στην Κύπρο. Με αφορμή τα λόγια του Τεύκρου στους στίχους 174-176 (*που με χρησμό με πρόσταξεν ο Φοίβος/μια πόλη εκεί να ιδρύσω κατοικώντας/και να την ονομάσω Σαλαμίνα*), κατάλληλο θα ήταν ένα αρχαιογνωστικό σχόλιο που θα τόνιζε τη σημασία των χρησμών, ιδιαίτερα του Απόλλωνα στους Δελφούς, και το σημαντικό τους ρόλο στην ίδρυση αποικιών.³⁴ Αξιοποιώντας ένα τέτοιο σχόλιο οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν καλύτερα την επιλογή του Τεύκρου από τον Ευριπίδη και τον πολιτικό υπαινιγμό που υποστηρίζεται ότι υπάρχει.

Όσον αφορά τα σχόλια που αναφέρονται στις νεκρικές τιμές, παρατηρούμε ότι αυτά έχουν κυρίως αρχαιογνωστικό περιεχόμενο και παρέχουν μια σύντομη αλλά σαφή εικόνα για τη σημασία της ταφής και για τα ταφικά έθιμα κατά την αρχαιότητα. Εκτός από την προσφορά θυσίας, με αφορμή την προσπάθεια της Ελένης να εξαπατήσει το Θεοκλύμενο στο Γ' Επεισόδιο, αναφέρεται ότι η ψυχή του νεκρού δεν ησυχάζει μέχρι να ταφεί το σώμα (σελ.96, σχ.17), ενώ δίνεται και η πληροφορία για τη συνήθεια του κενотаφίου η οποία παραλληλίζεται με το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη συνδέοντας τα ταφικά έθιμα του παρελθόντος με το παρόν (σελ.98, σχ.27).

³³ Καραδημητρίου (2004: 266).

³⁴ Allan (2008: 164).

Το συμπέρασμα από τις επισημάνσεις των σχολίων αυτών είναι ότι οι ήρωες του Ευριπίδη εκμεταλλεύονται τα λατρευτικά έθιμα προκειμένου να πετύχουν τους σκοπούς τους. Πρόκειται για ένα συμπέρασμα στο οποίο μπορούν καταλήξουν οι ίδιοι μαθητές με βάση το κείμενο και τη βοήθεια των σχολίων, ωστόσο το συμπέρασμα αυτό παρέχεται έτοιμο (σελ.98, σχ.22), αν και η παράθεση έτοιμων ερμηνειών δεν αποτελεί συνήθη τακτική των συγγραφέων του εγχειρίδιου. Εξάλλου, την αξιολόγηση των νεκρικών τιμών και ταφικών εθίμων μέσα στο δράμα προωθεί η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.97, 99, 101) με ερωτήματα και προβληματισμούς που ωθούν τους μαθητές να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο οι ήρωες του Ευριπίδη εκμεταλλεύονται τα λατρευτικά έθιμα ως μέσο εξαπάτησης, να αντιληφθούν το λόγο για τον οποίο γίνεται μια αναλυτική περιγραφή των εθίμων αυτών, να θέσουν τη χρήση αυτού του δόλου στο βασικό ερμηνευτικό πλαίσιο του έργου (*είναι – φαίνεσθαι*) και να αξιολογήσουν το ήθος των πρωταγωνιστών που μετέρχονται τέτοιου είδους μέσα.

Στο πλαίσιο των νεκρικών τιμών δίνονται στοιχεία για το θρήνο σε τέσσερα σχόλια. Αναφέρονται κυρίως το κόψιμο των μαλλιών (σελ.36, σχ.44 και σελ.80, σχ.3) και τα χτυπήματα που επέφεραν στους εαυτούς τους οι συγγενείς των νεκρών (σελ.36, σχ.45 και σελ.82, σχ.8). Στην περίπτωση των σχολίων αυτών παρατηρούμε ότι υπάρχει επανάληψη πληροφοριών κάτι το οποίο συγκαταλέγεται στα αρνητικά στοιχεία του εγχειριδίου. Θα μπορούσαν, λοιπόν, αυτές οι επαναλήψεις να συναιρεθούν σε ένα σχόλιο και η έμφαση να δοθεί περισσότερο στη θεατρική διάσταση του θρήνου την οποία επισημαίνει ο σχολιασμός αναφέροντας ότι η έμφαση της Ελένης σε αυτές τις λεπτομέρειες θα βοηθήσει του θεατές να την αναγνωρίσουν όταν εξέλθει από το ανάκτορο με διαφορετική σκευή (σελ.82, σχ.8). Η θεατρική αυτή διάσταση μπορεί να αξιοποιηθεί αργότερα, στο Γ' Επεισόδιο, στην ενότητα *Ας γίνουμε θεατές* (σελ.97) η οποία παρακινεί τους μαθητές να βρουν σκηνοθετικούς δείκτες μέσα στο κείμενο και να φανταστούν τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να αποδοθούν οι εκφράσεις και τα συναισθήματα της Ελένης σε μια αρχαία ή σύγχρονη παράσταση. Επιπλέον, στην ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* της ίδιας σελίδας οι μαθητές μπορούν να αξιολογήσουν τους τρόπους εξαπάτησης του Θεοκλύμενου αναφέροντας παράλληλα με τις ψεύτικες νεκρικές τιμές και τον

ψεύτικο θρήνο, ο οποίος με τη σειρά του συμπληρώνει την αντίθεση *είναι – φαίνεσθαι*.

Μια ακόμη τελετουργία που επιτελείται στην Ελένη είναι ο όρκος. Σύμφωνα με τον ορισμό του Janke (1992: 194 όπως αναφέρεται στον Sommerstein 2014: 1) «το να ορκίζεται κανείς σημαίνει να επικαλείται δυνάμεις ανώτερες από τον εαυτό του για να επικυρώσουν την αλήθεια της δήλωσης του με το θέτει μια κατάρα στον εαυτό του αν ο όρκος είναι ψευδής». Δυο περιπτώσεις όρκου συναντούμε στην *Ελένη*, στις οποίες ωστόσο δεν διακρίνεται ξεκάθαρα ο παραπάνω ορισμός, καθώς απουσιάζει το τμήμα της κατάρας. Στην Πάροδο, η Ελένη ορκίζεται ότι θα αυτοκτονήσει αν η φήμη για το θάνατο του Μενέλαου είναι αληθής (στ.390-402). Ο δεύτερος όρκος επιτελείται στο Β΄ Επεισόδιο ανάμεσα στην Ελένη και το Μενέλαο και έρχεται να επικυρώσει τον προηγούμενο (στ. 918-926). Τα δυο σχόλια που αναφέρονται στο θέμα έχουν διευκρινιστικό χαρακτήρα και επισημαίνουν κυρίως την ιερή και τελετουργική φύση του όρκου με αναφορά στην επίκληση σε κάτι ιερό (σελ.34, σχ.37) και στην τελετουργική κίνηση της ένωσης των δεξιών χεριών που επικυρώνει το περιεχόμενο του όρκου (σελ.68, σχ.19).

Τα σχόλια αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν στην ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.69) η οποία παρακινεί τους μαθητές να συνδέσουν το παρελθόν με το παρόν και να σκεφτούν σε ποιες περιπτώσεις ορκιζόμαστε στη σύγχρονη εποχή και ποια πρόσωπα ή αξίες επικαλούμαστε κατά τον όρκο. Επιπλέον, οι μαθητές μπορούν να αξιολογήσουν το ήθος των δυο ηρώων και να απαντήσουν στα υπόλοιπα ερωτήματα που θέτει η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* σχετικά με το αίσθημα τιμής και αξιοπρέπειας.

Ένα σημείο στο οποίο πρέπει να αναφερθούμε σχετικά με την ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* που πραγματεύεται το θέμα του όρκου είναι ο συσχετισμός του όρκου και άλλων στοιχείων με λογοτεχνικά έργα ρομαντικού χαρακτήρα. Με αυτό το σχόλιο παρουσιάζεται μια προσέγγιση της *Ελένης* που εντάσσει το δράμα στα ρομαντικά έργα. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι τόσο ο όρκος

όσο και χωρισμός και επανεύρεση αγαπημένων προσώπων ή η συζυγική πίστη, είναι στοιχεία που εντοπίζονται και σε άλλες τραγωδίες,³⁵ καθώς και στο έπος.

Ένα ιερό έθιμο που έχει ιδιαίτερη θέση στο δράμα είναι ο γάμος. Από τη μια πλευρά, υπάρχει ο ενδεχόμενος και ανεπιθύμητος γάμος της Ελένης με τον Θεοκλύμενο, ενώ από την άλλη, με αναδρομές στο παρελθόν υπενθυμίζεται ο γάμος της Ελένης με το Μενέλαο. Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα τέσσερα σχόλια του βιβλίου παραθέτουν ορισμένες αρχαιογνωστικές πληροφορίες σχετικά με το τελετουργικό του γάμου και τα γαμήλια έθιμα. Τα σχόλια στηρίζονται στο περιεχόμενο του κειμένου για να επεξηγήσουν ορισμένα σημεία του αλλά και για να δώσουν πληροφορίες σχετικά με το γάμο στην αρχαιότητα συμβάλλοντας έτσι στην επίτευξη του αρχαιογνωστικού σκοπού. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους μακαρισμούς και τη συνοδεία της νύφης από τους συγγενείς (σελ.56, σχ.14), καθώς και τα γαμήλια τραπέζια (σελ.114, σχ.17). Βέβαια, λεπτομέρειες όπως οι πληροφορίες για τα τρία στάδια της τελετή του γάμου (σελ.60, σχ.27) ή για τα δώρα (σελ.114, σχ.16) απομακρύνονται από την ερμηνεία του κειμένου και θα μπορούσαν να παραλειφθούν. Αυτό στο οποίο πρέπει να δοθεί έμφαση είναι η αποκατάσταση του γάμου της Ελένης με το Μενέλαο μέσα από την υπενθύμιση του Αγγελιαφόρου και την αναδρομή του στην ημέρα του γάμου (στ.798-803 *Θυμάμαι/το γάμο σου.../έτρεχα βαστώντας τις λαμπάδες/...κι εσύ νυφούλα/μαζί μ' αυτόν.../χαιρετούσες*, σελ.60, σχ.26). Με την καθοδήγηση του διδάσκοντα οι μαθητές μπορούν να συσχετίσουν στοιχεία των σχολίων και του κειμένου ώστε να αντιληφθούν ότι μέσα από την αναφορά στα έθιμα του γάμου και τη συσσώρευση γαμήλιων όρων υπονοείται η ανανέωση του γάμου της Ελένης με το Μενέλαο.³⁶

Ο κίνδυνος μιάσματος και οι τελετές καθαρμού είναι ένα ακόμη θέμα το οποίο προκύπτει μέσα στο δράμα. Οι τελετές αυτές προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός μιάσματος το οποίο σύμφωνα με την αρχαία ελληνική σκέψη και θρησκεία μπορεί να προέρχεται από διάφορες εκδηλώσεις της καθημερινής ανθρώπινης ζωής, όπως η γέννηση, ο θάνατος κ.α.³⁷ ή να αποτελεί «μεταφυσική έκφραση

³⁵ Fletcher (2003).

³⁶ Allan (2008: 315, 342).

³⁷ Bendlin (2007: 178).

της κοινωνικής ρήξης, που προκαλεί, λ.χ., η διάπραξη ενός φόνου».³⁸ Αναφορές στον κίνδυνο μιάσματος, καθώς και σε τελετουργικό εξαγνισμού, συναντούμε σε έξι σχόλια του σχολικού βιβλίου τα οποία δίνουν πληροφορίες και στοιχεία για το θέμα. Ενδεικτικά θα αναφερθούμε στο Γ' Επεισόδιο και στην προσπάθεια του Μενέλαου να εξαπατήσει τον Θεοκλύμενο. Συγκεκριμένα, ο Μενέλαος πληροφορεί τον Αιγύπτιο βασιλιά ότι το καράβι θα πρέπει να απομακρυνθεί αρκετά από τη στεριά *για να μη βγει το μίασμα στ' ακρογιάλι* (στ.1391). Το σχόλιο εξηγεί ότι πρόκειται για το μίασμα που θα προέλθει από το αίμα των θυσιασμένων ζώων ή από αντικείμενα που χρησιμοποιούνται κατά τη νεκρώσιμη τελετή (σελ.100, σχ.29). Μια επισήμανση η οποία θα ήταν χρήσιμη για την κατανόηση του σημείου από τους μαθητές είναι ότι το νερό αποτελεί το κατεξοχήν μέσο καθαρισμού.³⁹ Επομένως, τα λόγια του Μενέλαου αποτελούν πρόφαση για να απομακρυνθεί το καράβι όσο το δυνατό περισσότερο, και φαίνεται για ακόμα μια φορά ότι οι ήρωες του Ευριπίδη χρησιμοποιούν τα ιερά έθιμα ανάλογα με τη χρησιμότητά τους στο σχέδιο διαφυγής τους.

Κλείνουμε την ενότητα για τα θρησκευολογικά σχόλια με την αναφορά στα μυστήρια και τις λατρευτικές τελετές. Θα εστιάσουμε συγκεκριμένα στη λατρεία της Περσεφόνης και της Μητέρας των θεών. Στο Β' Στάσιμο ο Χορός αναφέρεται στην περιπέτεια της Περσεφόνης, στην απαγωγή και την αναζήτησή της από τη μητέρα της. Τα σχόλια του βιβλίου κινούνται στο πλαίσιο της κειμενοκεντρικής προσέγγισης επεξηγώντας σημεία του κειμένου και εισάγοντας τους μαθητές σε μια πτυχή της αρχαίας θρησκείας που λέγεται μυστήρια και στο συγκρητισμό των θρησκειών, χωρίς να επεκτείνεται σε λεπτομέρειες που απομακρύνονται από τους στόχους του μαθήματος. Αναλυτικότερα, με αφορμή τους στίχους 1431-1432 (*κόρη της με το ιερό/κι ανείπωτο όνομα*) το σχόλιο παρατηρεί ότι η αναφορά του ονόματος της Περσεφόνης ήταν κάτι που απέφευγαν όσοι δεν ήταν μυημένοι στα Ελευσίνια μυστήρια (σελ.104, σχ.2), ενώ με αφορμή τη β' αντιστροφή το σχόλιο αναφέρεται στο συγκρητισμό διάφορων θρησκειών και συγκεκριμένα της Δήμητρας, του Διονύσου και της Κυβέλης.

³⁸ Μήττα (2012) Το νερό στις τελετές μύησης και καθαρισμού.

³⁹ Allan (2008: 290).

Τα σχόλια αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν από τους μαθητές ώστε να απαντήσουν στα ερωτήματα που θέτει η ενότητα *Ας εμβραθύνουμε* (σελ.107) σχετικά, πρώτον, με τα κοινά στοιχεία που μοιράζονται η Ελένη και η Περσεφόνη, και, δεύτερον, με τη θρησκευτική προέλευση του δράματος. Τα ερωτήματα και οι επισημάνσεις της ενότητας αυτής κατευθύνουν τους μαθητές να υποστηρίξουν με στοιχεία του κειμένου και των σχολίων τις δικές τους ερμηνευτικές εκδοχές σχετικά με το ρόλο του Β' Στάσιμου στην τραγωδία.

2.1.1 Παρατηρήσεις

Από την ανάλυση των υποσελίδιων σχολίων που αναφέρονται σε ιεροτελεστίες και ιερά έθιμα προκύπτει ότι οι συγγραφείς του εγχειριδίου ακολουθούν ορισμένους κανόνες για την ένταξη τους στο σχολικό εγχειρίδιο και ότι η χρήση των σχολίων κατά τη διδασκαλία μπορεί να συμβάλλει θετικά στην επίτευξη του γενικού σκοπού και των ειδικότερων στόχων του μαθήματος. Ωστόσο, δεν λείπουν και ορισμένα αρνητικά στοιχεία τα οποία επισημάνθηκαν κατά την ανάλυση.

Τα συμπεράσματα που συνάγονται και οι παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε είναι οι εξής: α) η βασική λειτουργία που φαίνεται να επιτελεί η συγκεκριμένη ομάδα σχολίων είναι η εξομάλυνση δυσνόητων σημείων του κειμένου ώστε οι μαθητές να παρακολουθήσουν απρόσκοπτα την πλοκή της ιστορίας σε μια πρώτη ανάγνωση και προσέγγιση της τραγωδίας. Τα σχόλια αυτά, επομένως, είναι σε μεγάλο βαθμό επεξηγηματικά και διευκρινιστικά. β) Η έκταση των σχολίων είναι περιορισμένη και το περιεχόμενό τους ευσύνοπτο. Αυτό σημαίνει ότι τα σχόλια δεν απομακρύνονται από το κείμενο με πληροφορίες οι οποίες δεν αφορούν άμεσα το κείμενο και την ερμηνεία του και οι οποίες ενδεχομένως κουράζουν το μαθητή ή αποσπούν την προσοχή του, αλλά κινούνται με βάση την κειμενοκεντρική προσέγγιση. γ) Ο οικονομικός τρόπος με τον οποίο παρέχονται τα σχόλια και η αποφυγή εκτεταμένων πληροφοριών δεν εμποδίζουν ώστε να επιτυγχάνεται έως ένα σημείο η διαμόρφωση ενός ευρύτερου αρχαιογνωστικού πλαισίου μέσα στο οποίο προβάλλεται η σημασία μεμονωμένων ιεροτελεστιών για τη συγκεκριμένη τραγωδία, αλλά και η σημασία των θρησκευτικών τελετών στο σύνολό τους για

τους αρχαίους Έλληνες. Το πλαίσιο αυτό, βέβαια, για να διαμορφωθεί χρειάζεται μια συστηματοποίηση των αρχαιογνωστικών στοιχείων που εντοπίζονται διάσπαρτα στις διδακτικές ενότητες του βιβλίου με την καθοδήγηση του διδάσκοντα και την ανάθεση εργασιών. δ) Εκτός από τη δημιουργία ενός αρχαιογνωστικού πλαισίου, τα συγκεκριμένα σχόλια ευνοούν στην πλειοψηφία τους την ερμηνεία του κειμένου, καθώς αποτελούν τη βάση προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή λειτουργούν επεξηγηματικά και διευκρινιστικά, όπως ήδη αναφέραμε, αλλά και επειδή βρίσκονται σε διάλογο με τις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε* σε μεγάλο βαθμό. Μπορούν δηλαδή πολλά από τα υποσελίδια σχόλια να αξιοποιηθούν ως κατευθύνσεις και ως πηγή άντλησης στοιχείων για να εμπλέξουν τους μαθητές δημιουργικά στην προσπάθεια ερμηνείας του κειμένου.

Από την άλλη πλευρά, συνάγουμε ορισμένα συμπεράσματα τα οποία συγκαταλέγονται στα αρνητικά στοιχεία των υποσελίδων σχολίων. Συγκεκριμένα, κάποια από τα σχόλια θα τα χαρακτηρίζαμε περιττά είτε επειδή αποτελούν επαναλήψεις προηγούμενων σχολίων χωρίς να προσθέτουν κάποια νέα πληροφορία είτε επειδή επεξηγούν σημεία του κειμένου τα οποία δεν παρουσιάζουν δυσκολία στην κατανόηση ή επειδή παρουσιάζουν λεπτομέρειες οι οποίες δεν ευνοούν την κειμενοκεντρική προσέγγιση. Αρνητικό στοιχείο αποτελούν ορισμένες ασάφειες που εντοπίζονται σε κάποια από τα σχόλια. Οι ασάφειες αυτές δεν επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την ερμηνεία του κειμένου, ωστόσο δημιουργούν μια σύγχυση ως προς το θέμα που πραγματεύονται και το αφήνουν μετέωρο. Επιπλέον, παρατηρούνται ορισμένες παραλείψεις τις οποίες εντοπίζουμε κυρίως σε ό, τι αφορά γνωστά δεδομένα από τα έπη του Ομήρου και οι οποίες θα συνέβαλαν θετικά στην ερμηνεία του κειμένου. Θεωρούμε ότι αναφορές σε περισσότερα γνωστά στοιχεία καθιστούν το κείμενο πιο προσιτό στους μαθητές, ενεργοποιούν τις ικανότητες σύγκρισης και της διακειμενικής μελέτης ενός κειμένου, ενώ παράλληλα ενισχύουν το αρχαιογνωστικό πλαίσιο. Τέλος, η διατύπωση έτοιμων συμπερασμάτων είναι ένα από τα αρνητικά στοιχεία που εντοπίζουμε στα υποσελίδια σχόλια του σχολικού εγχειριδίου, σε περιορισμένο όμως βαθμό, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι δεν αποτελεί τακτική των συγγραφέων.

2.2 Μύθοι και μυθολογικά πρόσωπα

Τα σχόλια που αναφέρονται σε μύθους και μυθολογικά πρόσωπα είναι κατά κύριο λόγο σύντομα και εστιασμένα σε συγκεκριμένες πληροφορίες που δεν επεκτείνονται εκτός κειμένου. Είναι κυρίως διευκρινιστικά και επεξηγηματικά βοηθώντας το μαθητή στην κατανόηση σημείων του κειμένου και στηρίζοντας την ομαλή πορεία της διδασκαλίας. Στα θετικά στοιχεία του υποσελίδιου σχολιασμού συγκαταλέγουμε, επίσης, το γεγονός ότι τα σχόλια μπορούν να αξιοποιηθούν για να τεθούν ζητήματα ποιητικής τεχνικής, κυρίως όσον αφορά τη διαχείριση του μυθολογικού υλικού που σχετίζεται με τον Τρωικό κύκλο και τα πρόσωπα που εμπíπτουν μέσα σε αυτόν, και να γίνει κατανοητή η τάξη, δηλαδή η χρονική σειρά των γεγονότων η οποία διαταράσσεται δημιουργώντας αναδρομικές ή πρόδρομες αφηγήσεις.⁴⁰ Επίσης, μέσα από την επισήμανση ομοιοτήτων που προκύπτουν με τη βοήθεια των σχολίων οι μαθητές μπορούν να διακρίνουν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στους μύθους που επιλέγει να ενσωματώσει ο ποιητής στο έργο του και τον κεντρικό μύθο της Ελένης.

Αρνητικό στοιχείο όπως θα δούμε στη συνέχεια αποτελεί η επανάληψη πληροφοριών το περιεχόμενο των οποίων είναι πλήρως κατανοητό και δεν παρουσιάζει κάποια δυσκολία ή σημασία για την ερμηνεία, ώστε να είναι επιβεβλημένη η συνεχής επισήμανσή του. Εντοπίζουμε, επίσης, περιττές αναφορές σε μυθολογικά πρόσωπα τα οποία δεν έχουν καμία άμεση σχέση με την εξέλιξη της πλοκής και δεν παρουσιάζουν κάποια χρησιμότητα στη διδασκαλία.

Κεντρικό μυθολογικό πρόσωπο είναι η Ελένη και μέσα από το δραματικό κείμενο προκύπτουν στοιχεία με βάση τα οποία μπορεί να γίνει η ανασύνθεση του μύθου της Ελένης στην ευριπίδεια εκδοχή του. Κατατάξαμε συνολικά δεκατρία σχόλια στα οποία περιλαμβάνονται και αναφορές σε μυθολογικά πρόσωπα τα οποία σχετίζονται άμεσα με την Ελένη. Αναφέρουμε ενδεικτικά την αμφισβήτηση της μυθολογικής παράδοσης από τον Ευριπίδη σχετικά με την καταγωγή της Ελένης μέσα από τα λόγια της ηρωίδας (στ. 25 *αν είναι αλήθεια*),

⁴⁰ Γερολέμου (2012:9).

(σελ.10, σχ.9). Με βάση το κείμενο και το σχόλιο του βιβλίου μπορεί να συζητηθεί η γενικότερη αντιμετώπιση της μυθολογίας κατά την εποχή που ο Ευριπίδης συγγράφει την *Ελένη*, θέμα το οποίο αποτελούσε αντικείμενο συζήτησης ανάμεσα στους διανοούμενους εκείνης της περιόδου,⁴¹ και να εντάξει τους μαθητές σε ένα πρώτο επίπεδο ερμηνείας του κειμένου που έχει να κάνει με τη σχετικότητα της γνώσης. Το θέμα της καταγωγής της Ελένης επανέρχεται στους στίχους 293-295 (*Καμιά Ελληνίδα...αυγό πουλιού...ως λένε*). Το σχόλιο δεν προσφέρει κάποια ουσιαστική γνώση ή πληροφορία στους μαθητές, καθώς στην ουσία αναπαράγει το περιεχόμενο των στίχων που αναφέραμε (σελ.28, σχ.22). Χρήσιμη, ωστόσο, θα ήταν η επισήμανση ότι υπάρχουν και άλλες εκδοχές και παραδόσεις σχετικά με την γέννηση της Ελένης,⁴² πληροφορία την οποία μπορούν οι μαθητές να χρησιμοποιήσουν για να αποδελτιώσουν υλικό σχετικό με αυτό το θέμα. Θετικό στοιχείο αποτελεί ότι το σχόλιο δεν επαναλαμβάνει την αμφισβήτηση που προκύπτει την καταγωγή της Ελένης από τη φράση του στίχου 295 *ως λένε*. Οι μαθητές, έχοντας συναντήσει σε προηγούμενη ενότητα το ίδιο θέμα μπορούν να αντιληφθούν μόνοι τους την αμφισβήτηση που τίθεται.

Σημαντικά είναι τα σχόλια που αναφέρονται στις επινοήσεις του Ευριπίδη γύρω από τα μυθολογικά πρόσωπα που σχετίζονται με την Ελένη, όπως για παράδειγμα η αναφορά στην αυτοκτονία της Λήδας (σελ.20, σχ.16) και η διπλή φήμη για την τύχη των Διόσκουρων (σχ.19). Συγκεκριμένα, τα σχόλια αυτά διατυπώνονται ως εξής:

Η αυτοκτονία της Λήδας είναι επινοήση του Ευριπίδη. Με απαγχονισμό στην αρχαία τραγωδία αυτοκτονούσαν συνήθως οι γυναίκες που αισθάνονταν ντροπή. Έτσι η Ελένη, αν και αθώα, αισθάνεται υπεύθυνη για το θάνατο προσφιλών της προσώπων,

Ο Ευριπίδης επινόησε το θάνατό τους [των Διόσκουρων] για τον ίδιο λόγο που επινόησε και την αυτοκτονία της Λήδας.

Με βάση τα σχόλια και το κείμενο οι μαθητές καλούνται να αξιολογήσουν και να ερμηνεύσουν το λόγο για τον οποίο ο Ευριπίδης κάνει αυτή την επιλογή και να

⁴¹ Allan (2008:148).

⁴² Βλ. Παττίχη (1978:11-13 και 186).

επισημάνουν μέσω και της ενότητας *As εμβαθύνουμε* (σελ.21) την επιδείνωση της τραγικής θέσης της ηρωίδας.

Όσον αφορά τους Διόσκουρους, ο ρόλος που διαδραματίζουν στην Ελένη είναι ιδιαίτερος, καθώς εμφανίζονται ως «από μηχανής θεοί» στην Έξοδο της τραγωδίας. Δίνονται αρκετές πληροφορίες σχετικά με τα δίδυμα αδέρφια της Ελένης, ορισμένες από τις οποίες όμως επαναλαμβάνονται χωρίς λόγο, καθώς δεν παρουσιάζεται δυσκολία κατανόησης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η ταύτισή τους με τον αστερισμό των Διδύμων και η προστασία που παρείχαν στους ναυτικούς (σελ.20, σχ.18 και σελ.120, σχ.18), αλλά και η προφανής αδελφική σχέση τους με την Ελένη (σελ.20, σχ.17 και σελ.34, σχ.1). Παράλειψη θεωρούμε οποιαδήποτε αναφορά στην επιλογή των Διόσκουρων «ως από μηχανής θεών» στο πλαίσιο της ερμηνείας της ανανέωσης του γάμου που συντελείται ανάμεσα στην Ελένη και το Μενέλαο και όχι κάποιου άλλου θεού, για παράδειγμα της Ήρας που είναι η προστάτιδα του γάμου. Οι Διόσκουροι θα συνοδεύσουν το ζευγάρι σε ένα είδος αναπαράστασης της προηγούμενης συνοδείας των νεόνυμφων⁴³ που έχει αναφερθεί από το Μενέλαο και τον Αγγελιαφόρο Α'.

Μια ομάδα σχολίων που εντάσσεται στα μυθολογικά είναι οι αναφορές σε μυθολογικά στοιχεία και χαρακτηριστικά σχετικά με θεούς που αναφέρονται στο κείμενο με στόχο να διευκρινίσουν σημεία του κειμένου. Επισημαίνουμε ενδεικτικά το σχόλιο που παραθέτει την παράδοση για την ανάδυση της Αφροδίτης από τη θάλασσα της Κύπρου (σελ.12, σχ.11) επεξηγώντας το προσωνύμιο *Κύπριδα* (στ.27) της θεάς, αλλά και το σχόλιο για τον Απόλλωνα και τον Ποσειδώνα (σελ.120, σχ.20) οι οποίοι, σύμφωνα με μια παράδοση, έχτισαν τα τείχη της Τροίας (και στα κάστρα που έχτισεν ο Φοίβος).

Σημαντικά είναι τα σχόλια που αφορούν το μύθο της Περσεφόνης τον οποίο ο Ευριπίδης εντάσσει στην πλοκή του δράματος διαμορφώνοντας ένα διάχυτο παραλληλισμό ανάμεσα στην Ελένη και την βασίλισσα του Κάτω Κόσμου. Με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά που υπάρχουν ανάμεσα στις δυο μυθικές γυναικείες φιγούρες οι μελετητές θεωρούν την Ελένη «δράμα ανόδου». Η Ελένη

⁴³ Poldecki (1970:406).

απάγεται σε έναν κόσμο όπου κυριαρχεί ο κίνδυνος του θανάτου είτε πραγματικού είτε συμβολικού, στην πορεία διασώζεται και ανανεώνει συμβολικά το γάμο της με το Μενέλαο, ενώ της δίνεται η υπόσχεση για καθιέρωση λατρείας προς τιμήν της.⁴⁴

Έξι σχόλια του βιβλίου παρέχουν πληροφορίες για το μύθο της Περσεφόνης, δυο από τα οποία αναδεικνύουν τα κοινά στοιχεία μεταξύ των δυο γυναικών. Το κοινό στοιχείο στο οποίο εστιάζουν τα σχόλια είναι η απαγωγή και ένας ανεπιθύμητος γάμος (σελ.24, σχ.5 και σελ.28, σχ.20), ενώ υπάρχει επανάληψη πληροφοριών όσον αφορά τη σχέση της Περσεφόνης με το θάνατο (σελ.24, σχ.3 και 5). Τα υπόλοιπα σχόλια εστιάζουν στην αναζήτηση της Περσεφόνης από τη μητέρα της και στην καταπραϊντική δύναμη της μουσικής και του χορού (σελ.106, σχ.5 και 6).

Εκτός από την αναφορά σε διάφορες θεότητες, τα σχόλια παρέχουν πληροφορίες για ορισμένους ομηρικούς ήρωες, σημαντικότερος από τους οποίους είναι ο Μενέλαος που αποτελεί ένα από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα του δράματος. Η γενεαλογία του Μενέλαου προκύπτει μέσα από τους στίχους 437-444 του Α΄ Επεισοδίου το γενικό νόημα των οποίων παρατίθεται στον υποσελίδιο σχολιασμό (σελ.40, σχ.1). Έτσι, οι μαθητές κατατοπίζονται με πολύ μεγάλη σαφήνεια όσον αφορά τους προγόνους του Μενέλαου. Εκτός από τη γενεαλογία του Μενέλαου ο σχολιασμός αναφέρεται στη μελλοντική τύχη του ήρωα μετά το θάνατό του και τη μεταφορά του στα νησιά των Μακάρων για να ανταμειφθεί για τα βάσανα που υπέστη (σελ.136, σχ.11). Τα σχόλια σχετικά με το Μενέλαο μπορούν να αξιοποιηθούν από τους μαθητές για να αξιολογήσουν και να ερμηνεύσουν ζητήματα που θέτει το δράμα, όπως η τύχη και η μοίρα ή ο ρόλος των θεών. Και καθώς βρισκόμαστε στην Έξοδο της τραγωδίας, οι μαθητές είναι σε θέση να συνδυάσουν και να συσχετίσουν στοιχεία που έχουν ήδη πραγματευτεί σε προηγούμενες διδακτικές ενότητες και αφορούν όλο το έργο,⁴⁵ ώστε να κάνουν μια συνολική αποτίμηση σχετικά με την τύχη των ηρώων, κάτι το οποίο θέτει ως τελικό προβληματισμό και η ενότητα *Ας εμβραθύνουμε*.

⁴⁴ Βλ. Foley (2001:302-331) για την *Ελένη* και την *Άλκηστη* ως δράματα ανόδου, και Wolff (1973:62-63) για τις ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στις δυο απαγωγές Ελένης και Περσεφόνης.

⁴⁵ Μαρκιανός (1978:71).

Ο ρόλος του Τεύκρου, αν και σύντομος, έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία του δράματος. Ο σχολιασμός του βιβλίου αναφέρει ότι ο σκοπός του ταξιδιού του Τεύκρου στην Αίγυπτο αποτελεί καινοτομία του Ευριπίδη που προβάλλει τις μαντικές ικανότητες τις Θεονόης και δικαιολογεί την παρουσία του στην Αίγυπτο (σελ.20, σχ.20). Το σχόλιο αυτό δίνει μια πτυχή της ερμηνείας για την παρουσία του Τεύκρου στη χώρα του Νείλου και αποτελεί το έναυσμα ώστε να συζητήσουν οι μαθητές τη γενικότερη χρησιμότητα της συνάντησης ανάμεσα στην Ελένη και τον Τεύκρο και να απαντήσουν στα ερωτήματα που θέτει η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* σχετικά με την τραγική θέση της Ελένης και τη δραματική οικονομία.

Όσον αφορά τον Πρωτέα, με αφορμή τους στίχους 4-5 (*Εδώ βασίλευε ο Πρωτέας/...όσο ζούσε*), ο σχολιασμός μας παραπέμπει στον Όμηρο αναφέροντας ότι εκεί ο Πρωτέας ήταν θαλάσσια θεότητα, ενώ στην *Ελένη* ο Ευριπίδης τροποποιεί το μύθο και παρουσιάζει τον Πρωτέα ως θνητό βασιλιά (σελ.10, σχ.3). Σε αυτό το σχόλιο θεωρούμε ότι υπάρχει ανακρίβεια ως προς την πληροφορία που παραθέτει σχετικά με την τροποποίηση του μύθου από τον Ευριπίδη, καθώς ο ποιητής δεν τροποποιεί αυτόνομα το μύθο αλλά ακολουθεί τον Ηρόδοτο ο οποίος παρουσιάζει τον Πρωτέα ως θνητό βασιλιά στις *Ιστορίες* του (2.112) πριν από τον Ευριπίδη.⁴⁶

Από τα υπόλοιπα μυθολογικά πρόσωπα επισημαίνουμε την αναφορά στην Καλλιστώ και την Τιτανίδα, κόρη του Τιτάνα Μέροπα, με τις οποίες η Ελένη συγκρίνει τον εαυτό της θέτοντας ως κοινό στοιχείο την καταστροφή που τους προκάλεσε η ομορφιά τους (στ.422-436). Το σχόλιο του βιβλίου ερμηνεύει την παράθεση των δυο μύθων επισημαίνοντας ότι η ομορφιά της Καλλιστώς και της Τιτανίδας έβλαψε μόνο τις ίδιες και η μεταμόρφωσή τους ήρθε ως λύτρωση από τα δεινά τους, ενώ η ομορφιά της Ελένης κατέστρεψε ολόκληρους λαούς και προξένησε ατελείωτα βάσανα στην ίδια (σελ.36, σχ.46). Πρόκειται για ένα σχόλιο το οποίο θεωρούμε ότι δίνει έτοιμη μια ερμηνεία στην οποία θα μπορούσαν να καταλήξουν οι ίδιοι οι μαθητές, εφόσον και οι παράπλευρες του κειμένου ερωτήσεις συντελούν υποστηρικτικά προς αυτή την κατεύθυνση.

⁴⁶ Allan (2008:145).

Τέλος, όσον αφορά το μύθο του Υάκινθου, δε δίνεται καμιά πληροφορία στον υποσελίδιο σχολιασμό εκτός από την αναφορά στη γιορτή που θεσπίστηκε προς τιμήν του. Θεωρούμε, όμως, ότι θα ήταν χρήσιμη η αναφορά στη σχέση της λατρείας του με το θάνατο και την αναγέννηση, καθώς με αυτό τον τρόπο οι μαθητές μπορούν να συνδέσουν την παράθεση του συγκεκριμένου μύθου με το μύθο της Ελένης και της Περσεφόνης.⁴⁷

2.3 Γεωγραφικός και φυσικός κόσμος

Τα σχόλια και σε αυτή την περίπτωση είναι σύντομα και δίνονται με αφορμή στίχους του κειμένου. Οι πληροφορίες που παρέχουν στο μαθητή δε σχετίζονται άμεσα με την ερμηνεία, αλλά στόχο έχουν να επεξηγήσουν και να διευκρινίσουν σημεία του κειμένου, ώστε αυτό να γίνεται πιο κατανοητό και η παρακολούθηση να είναι απρόσκοπτη. Παρατηρούμε ότι υπάρχουν λίγες περιττολογίες οι οποίες απομακρύνουν από το κείμενο, ενώ στην περίπτωση των γεωγραφικών τοποθεσιών που αναφέρονται θεωρούμε ότι η παράθεση ενός χάρτη, στον οποίο θα παρέπεμπαν τα σχόλια, θα ήταν ιδιαίτερη χρήσιμη για τους μαθητές.

Αναλυτικότερα, οι τρεις περιοχές Τροία, Αίγυπτος και Σπάρτη, και πιο συγκεκριμένα οι ποταμοί με τους οποίους συνδέονται τα ονόματά τους, αποτελούν το γεωγραφικό τρίγωνο μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα.⁴⁸ Έτσι, ο Νείλος συνδέεται με την Αίγυπτο, ο Ευρώτας με τη Σπάρτη και ο Σκάμανδρος ή ο Σιμόεις με την Τροία (σελ.10, σχ.1), έχοντας ο κάθε ποταμός τη δική του σημειολογία μέσα στην ερμηνεία του δράματος και στο δίπολο είναι - φαίνεσθαι.

Στα σχόλια επεξηγείται ότι η Ίδη (στ.29) είναι βουνό στη Μ. Ασία κοντά στην Τροία (σελ.12, σχ.12), ενώ ένα σχόλιο διασαφηνίζει ότι ο Σκάμανδρος είναι ποτάμι κοντά στην Τροία (σελ.14, σχ.19). Το δεύτερο αυτό σχόλιο είναι περιττό, καθώς έχει ήδη γίνει αναφορά στον Σκάμανδρο και την τοποθεσία του. Περνώντας στην Αίγυπτο, αναφέρουμε ενδεικτικά το νησί Φάρος, για το οποίο ο σχολιασμός αναφέρει ότι βρίσκεται κοντά στην Αλεξάνδρεια (σελ.10, σχ.4).

⁴⁷ Segal (1971:597).

⁴⁸ Poldecki (1970:410).

Όσον αφορά την περιοχή της Σπάρτης, ο ποταμός Ευρώτας αναφέρεται ως ένα από τα περίφημα χαρακτηριστικά της Σπάρτης (σελ.118, σχ.8). Άλλα γεωγραφικά σημεία στον ελληνικό χώρο τα οποία αναφέρονται στα σχόλια με αφορμή στίχους του κειμένου είναι το Ακρωτήριο του Μαλέα (σελ.40, σχ.7), η Ναυπλία, που ήταν το λιμάνι των Μυκηνών (σελ.118, σχ.6), και η Μακρόνησος, το νησί απέναντι από τη νοτιοανατολική ακτή της Αττικής (σελ.136, σχ.10).

Στο Γ' Στάσιμο παρατηρούμε ότι ιδιαίτερη έμφαση δίνουν τα σχόλια σε πληροφορίες που αφορούν στο πτηνό γερανός. Με αφορμή τους στίχους 1622-1629 (*σαν τα λυβικά πουλιά.../...τον πρωτολάτη/πρόθυμα υπακούοντας.../...Ω! μακρόλαιμα πουλιά*) παρατίθενται τρία σχόλια τα οποία επεκτείνονται σε λεπτομέρειες τις οποίες θεωρούμε περιττές, όπως για παράδειγμα η συμπεριφορά των πουλιών κατά το σχηματισμό του σμήνους (σχ.13). Τα σχόλια αυτά θα μπορούσαν να συγχωνευθούν.

2.4 Υλικός πολιτισμός

Η επισήμανση στοιχείων υλικού πολιτισμού αποτελεί μια παράμετρο της διδασκαλίας ενός αρχαίου ελληνικού κειμένου. Με τον εντοπισμό στοιχείων όπως αντικείμενα καθημερινής χρήσης, περιγραφές κτισμάτων, ενδυμασίας, καλλιτεχνημάτων και, γενικά, στοιχείων που διαμορφώνουν μια εικόνα για τα πολιτισμικά επιτεύγματα του ανθρώπου της αρχαιότητας σε υλικό επίπεδο, ο μαθητής έρχεται πιο κοντά στην εποχή που εξετάζει μέσω του κειμένου και αυξάνει το βαθμό αρχαιογνωσίας του. Τα υποσελίδια σχόλια του βιβλίου είναι δεκαοχτώ σε αριθμό και αναφέρονται στις εξής υποομάδες: α) το παλάτι του Θεοκλύμενου, β) το μνήμα του Πρωτέα, τα αγάλματα και ο Ναός της Χαλκίοικου Αθηνάς γ) πλοία, δ) μουσικά όργανα, ε) ενδυμασία, στ) τελετουργικά σύμβολα.

Από τα οικοδομήματα που αναφέρουμε παραπάνω εστιάζουμε στο παλάτι του Θεοκλύμενου. Με αφορμή την περιγραφή του παλατιού από τον Τεύκρο επεξηγείται η λέξη *θριγκός* (σελ.16, σχ.2) παρέχοντας πληροφορίες για την αρχιτεκτονική των αρχαίων ελληνικών κτιρίων. Οι μαθητές έχοντας διδαχτεί τα μέρη ενός αρχαίου ελληνικού ανακτόρου ή ναού στην Ιστορία της Α'

Γυμνασίου⁴⁹ μπορούν να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τα γνωστά δεδομένα ή να ανατρέξουν στο διαδίκτυο για να εντοπίσουν στοιχεία για το συγκεκριμένο θέμα της αρχιτεκτονικής το οποίο θα συμβάλει και στη θεατρική ανάγνωση του κειμένου.

Όσον αφορά την κατηγορία των πλοίων, αναφέρουμε την πεντηκόντορο για την οποία γίνεται λόγος στο κείμενο (στ.1549-1550 *ένα σκάφος της Σιδώνας.../...και κουπιά πενήντα*) αλλά και στον υποσελίδιο σχολιασμό που αναφέρει ότι το συγκεκριμένο πλοίο είχε αντικατασταθεί κατά την κλασική εποχή από την τριήρη (σελ.112, σχ.10). Με βάση αυτό το σχόλιο οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι η πεντηκόντορος αποτελεί στοιχείο υλικού πολιτισμού που απηχεί μια παλαιότερη εποχή από αυτή του Ευριπίδη ο οποίος ακολουθεί το έπος όσον αφορά στη χρήση του συγκεκριμένου είδους πλοίου.⁵⁰

Οι αναφορές των σχολίων σε μουσικά όργανα με αφορμή το κείμενο διαμορφώνουν μια εικόνα για τη χρήση τους σε διάφορες εκδηλώσεις της ζωής κατά την αρχαιότητα, μια από τις οποίες είναι η χρήση τους κατά τις θεατρικές παραστάσεις (*μέλος*). Αναφέρουμε ενδεικτικά το σχόλιο που δίνεται με αφορμή το στίχο 1433 στο Β' Στάσιμο (*τα κρόταλα βροντολογούσαν*), όπου επισημαίνεται ότι, εκτός από τα κρόταλα, τύμπανα, αυλοί και άλλα όργανα συνδέονταν με τη λατρεία της Μητέρας των Θεών αλλά και με της Δήμητρας (σελ.104, σχ.3). Η αξιοποίηση των σχολίων που αναφέρονται σε μουσικά όργανα μπορεί να γίνει στο πλαίσιο των ενοτήτων *Ας γίνουμε θεατές* (σελ.27 και σελ.105) που παρακινούν τους μαθητές να κάνουν υποθέσεις για τη μουσική που ακούγεται. Με αυτό τον τρόπο ενσωματώνουν το *μέλος* στη θεατρική ανάγνωση της τραγωδίας, αντιλαμβάνονται ότι τα λυρικά μέρη συνοδεύονται από μουσική ενώ, ταυτόχρονα, συνδέουν την τραγωδία με τα θρησκευτικά δρώμενα.

Από τα τελετουργικά σύμβολα που αναφέρονται στο κείμενο, επεξηγείται τι ήταν ο θύρσος (σελ.106, σχ.11) και ο μαγικός δίσκος (σελ.106, σχ.12). Τα σχόλια

⁴⁹ Κατσουλάκος κ.α. (2006:65) <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-A105/749/4881,22330/>.

⁵⁰ Allan (2008:314).

αυτά είναι διευκρινιστικά και επεξηγούν σημεία του κειμένου συμβάλλοντας στην κατανόηση και δίνοντας ταυτόχρονα αρχαιογνωστικές πληροφορίες σχετικά με τα θρησκευτικά δρώμενα της αρχαιότητας.

Τέλος, για την ενδυμασία σχολιάζεται ότι οι βασιλιάδες φορούσαν πορφυρά ρούχα, στοιχείο από το οποίο προκύπτει ότι οι γυναίκες του Χορού, που άπλωναν ρούχα προτού εμφανιστούν στην Πάροδο (στ.212-213), ανήκουν στην υπηρεσία του Θεοκλύμενου (σελ.24, σχ.8). Οι μαθητές μπορούν να κάνουν υποθέσεις για την εμφάνιση του Θεοκλύμενου στη συνέχεια του δράματος αλλά και να σχολιάσουν τη σχέση ενδυμασίας και ταυτότητας που θα αποτελέσει ερμηνευτικό ζήτημα σε επόμενες διδακτικές ενότητες.⁵¹

⁵¹ Segal (1971). Ο Μενέλαος χάνοντας τη βασιλική ενδυμασία χάνει και την ταυτότητά του (σελ.575), ενώ η αλλαγή της σκευής σηματοδοτεί την ανανέωση της ταυτότητας (σελ.596).

Κεφάλαιο 3

Ηθολογικά Σχόλια

Η κατανόηση του ήθους και η αξιολόγηση της προσπάθειας των ηρώων να καταλάβουν ποια είναι η θέση τους μέσα στον κόσμο, καθώς και πώς μπορούν να την αλλάξουν με τη δράση τους, είναι ένας από τους στόχους που θέτει το ΔΕΠΠΣ για τη διδασκαλία της τραγωδίας.⁵² Μέσω της διερεύνησης των προβλημάτων με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι ήρωες και των τρόπων με τους οποίους τα επιλύουν, οι μαθητές συναισθάνονται τον αγώνα τους και το μάθημα γίνεται ανθρωπογνωστικό.⁵³

Στην *Ελένη* του Ευριπίδη η ηρωίδα έχει διπλή ύπαρξη γεγονός που δημιουργεί δυικά μοτίβα⁵⁴ με βάση τα οποία διαρθρώνεται η ιστορία του Ευριπίδη και τα οποία εντοπίζονται και στο ήθος των δραματικών προσώπων. Επίσης, οι μελετητές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί ειρωνική μέθοδο για να παρουσιάσει ορισμένες δραματικές καταστάσεις παρουσιάζοντας τα δραματικά πρόσωπα να συμπεριφέρονται με τρόπο ο οποίος να έρχεται σε αντίφαση με τις κοινά αποδεκτές αντιλήψεις γι' αυτούς.⁵⁵ Η ευριπίδεια Ελένη, λοιπόν, διαφέρει από την ομηρική άπιστη σύζυγο, όμως παρουσιάζει και χαρακτηριστικά της παραδοσιακής Ελένης, ιδίως στο δεύτερο μισό του έργου. Ο Μενέλαος, άλλοτε πορθητής της Τροίας, παρουσιάζεται ως ταπεινωμένος ναυαγός που αναζητά τη χαμένη ηρωική ταυτότητα. Ο Θεοκλύμενος, αν και παντοδύναμος βασιλιάς, εξαπατάται από δυο γυναίκες, ενώ ακόμα και η Θεονόη που γνωρίζει την αλήθεια βρίσκεται μπροστά σε ηθικό δίλημμα. Τέλος, το ήθος

⁵² ΥΠΕΠΘ (2003:3820)

⁵³ Τσάφος (2004:73 και 76)

⁵⁴ Segal (1971:559 και 562)

⁵⁵ Συνοδινού (1988:106)

των δούλων παρουσιάζεται ανώτερο των προσδοκιών. Στόχος μας, λοιπόν, είναι να εξετάσουμε τι στοιχεία παρατίθενται στα υποσελίδια σχόλια σχετικά με το ήθος των προσώπων του δράματος και κατά πόσο αυτά τα σχόλια συμβάλλουν θετικά στη διδασκαλία.

3.1 Ελένη

Μέχρι τη σκηνή της αναγνώρισης ανάμεσα στην Ελένη και το Μενέλαο, τα χαρακτηριστικά του ήθους της ηρωίδας τα οποία αναδεικνύονται στον υποσελίδιο σχολιασμό είναι η αρνητική διάθεσή της απέναντι στην ομορφιά της, η ευθύνη που βαραίνει τη συνείδησή της για τις συμφορές των δικών της ανθρώπων αλλά και όλων των Ελλήνων και των Τρώων, ο φόβος και η απελπισία για το μέλλον. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους στίχους 31-33 (*-αν όμορφο λογίζεται ό, τι σου φέρνει/τη δυστυχία-*) με βάση τους οποίους το σχόλιο χαρακτηρίζει αυτή η θέση της ηρωίδας ως έκφραση απέχθειας για την ομορφιά της (σελ.12, σχ.13). Πρόκειται για ένα σημαντικό σχόλιο το οποίο εισάγει τους μαθητές σε βασικά ερμηνευτικά ζητήματα και σε ένα σημαντικό κομμάτι της διάνοιας του έργου, στο θέμα της ομορφιάς, που έχει δυο αντιτιθέμενες πτυχές, αλλά και στο θέμα του *είναι* και του *φαίνεσθαι*. Με αφορμή τη στιχομυθία της Ελένης με τον Τεύκρο (στ. 159-160 *Για τις ντροπές της κόρης της εχάθη;/Ναι, μια θηλιά περνώντας στο λαιμό της*), το σχόλιο αναδεικνύει την ευθύνη που αισθάνεται η Ελένη για το θάνατο προσφιλών της ανθρώπων, αν και είναι αθώα (σελ.20, σχ.16), ενώ το ίδιο χαρακτηριστικό επαναλαμβάνεται αργότερα σε σχόλιο που αναφέρει ότι η Ελένη εκφράζει την άποψη είναι *αναίτιος* και ταυτόχρονα *παναίτιος*, εξαιτίας της ομορφιάς της (σελ.30, σχ.26). Η επανάληψη αυτή είναι περιττή, καθώς το περιεχόμενο του σχολίου αποτελεί γνωστό δεδομένο για τους μαθητές. Επιστέγασμα της απελπισίας που αισθάνεται η Ελένη είναι η απόφασή της να αυτοκτονήσει (στ.395-398 *Θηλιά θα βάλω.../ποτάμι να χυθεί το αίμα*) αν η μαντεία της Θεονόης, στην οποία συμβούλεψε ο Χορός την Ελένη να απευθυνθεί (στ.357 κε.), είναι κακή (σελ.34, σχ.38). Συγκεκριμένα, το σχόλιο αναφέρει τα εξής:

Η Ελένη σκέφτεται να αυτοκτονήσει με τον ίδιο τρόπο που θανατώνονταν τα ζώα στις θυσίες. Έτσι θα στιγματίσει τις τρεις θεές, που ευθύνονται για την τύχη της.

Μέχρι αυτό το σημείο τα σχόλια δεν υποδεικνύουν κανένα σημείο του κειμένου το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση την ειρωνική μέθοδο του Ευριπίδη. Αν και αποτελεί μια βασική πτυχή της ερμηνείας της συγκεκριμένης τραγωδίας που μας κάνει να αμφιβάλλουμε αν ο ποιητής είχε σκοπό να παρουσιάσει μια «καινή», αθώα Ελένη ή αν υπάρχει μια έμμεση ειρωνεία στο μύθο της,⁵⁶ τα σχόλια δεν προσφέρουν στους μαθητές κάποιο στοιχείο το οποίο θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν για να αναπτύξουν, με την καθοδήγηση του διδάσκοντα, μια άλλη πλευρά της ερμηνείας.⁵⁷

Μετά την αναγνώριση των δυο συζύγων στο Β' Επεισόδιο, ο συναισθηματικός κόσμος της Ελένης αντιστρέφεται πλήρως με συναισθήματα χαράς και αγαλλίασης να την κατακλύζουν. Ωστόσο, το αίσθημα της ντροπής και της ευθύνης εξακολουθούν να τη βαραίνουν, όπως επισημαίνεται στο σχόλιο με αφορμή την απροθυμία της να εξιστορήσει τα γεγονότα του παρελθόντος στο Μενέλαο (σελ.56, σχ.16). Η έμφαση των σχολίων, λοιπόν, όσον αφορά το ήθος της Ελένης μέχρι και τη σκηνή του αναγνώρισης δίνεται στην αθωότητα της Ελένης για όσα της καταλογίζουν, στην ευθύνη που νιώθει ότι τη βαραίνει αλλά και στην αγωνία και το φόβο, καθώς επίκειται η εμφάνιση της Θεονόης. Με αφορμή, λοιπόν, την αντίδραση της Ελένης στο άκουσμα των θυρών που ανοίγουν (στ. 942-950 *Ω! συμφορά μου...*), το σχόλιο παρατηρεί ότι η Ελένη χάνει το θάρρος της. Τα συγκεκριμένα σχόλια περιγράφουν συναισθήματα τα οποία θεωρούμε ότι είναι εύκολο να διερευνηθούν από του ίδιους τους μαθητές χωρίς περαιτέρω βοήθεια παρά μόνο με κάποια ερωτήματα του διδάσκοντα, όπως *Ποια είναι τα συναισθήματα της Ελένης και με ποια σημεία του κειμένου στηρίζετε την απάντησή σας*. Η διδασκαλία αποκτά με αυτό τον τρόπο

⁵⁶ Παρί (1987:34).

⁵⁷ Για παράδειγμα, σίχοι του κειμένου που θα μπορούσαν να σχολιαστούν και να υποδείξουν την ειρωνική αντιμετώπιση του μύθου από τον Ευριπίδη είναι οι 335-336 (*Η γυναίκα/σα θα δεχτεί έναν άντρα που δε στέργει, /δεν έχει σέβας διόλου στον εαυτό της*). Εδώ η Ελένη φαίνεται ότι απορρίπτει τον Θεοκλύμενο λόγω του μη θελκτικού του χαρακτήρα (*πικρός* στο πρωτότυπο), βλ. Παρί (1987:35).

περισσότερο κειμενοκεντρικό χαρακτήρα και προωθεί την αυτενέργεια των μαθητών, ενώ τα σχόλια ακυρώνουν αυτή την προσπάθεια σε αυτό το σημείο.

Ένα σημαντικό στοιχείο του ήθους της Ελένης που αναδεικνύεται στα σχόλια είναι η πίστη και την αφοσίωσή της στον Μενέλαο σε αντίθεση με όσα της καταλογίζουν. Αναφέρουμε ενδεικτικά το σχόλιο που τονίζει τη ρητή δήλωση της Ελένης ότι έμεινε πιστή (σελ.66, σχ.10) με αφορμή το στίχο 878 (*Ανέγγιχτη φυλάγω την τιμή μου*), ενώ η αφοσίωσή της στο σύζυγό της κορυφώνεται, όπως επισημαίνεται στο σχολιασμό, με τον αμοιβαίο όρκο (σελ.68, σχ.20) μέσω του οποίου επιβεβαιώνεται η αγνότητα της ηρωίδας.⁵⁸

Σταδιακά βλέπουμε και μια άλλη πτυχή του ήθους της Ελένης, πτυχή την οποία σε πολλές περιπτώσεις τα σχόλια αναδεικνύουν με έμμεσο τρόπο. Συγκεκριμένα, αναδεικνύονται η ευστροφία της, η ρητορική της δεινότητα, η επινοητικότητα και η πονηριά της. Αναλυτικότερα, με αφορμή το στίχο 892 (*Το βασιλιά, κι ασθες, δε θα τον σφάξεις*) και την επισήμανση του σχολίου ότι η ηρωίδα αντιλαμβάνεται την πρόθεση της βίαιης αντίδρασης του Μενέλαου εναντίον του Θεοκλύμενου (σελ.66, σχ.13), αναδεικνύεται όχι μόνο η ευστροφία της Ελένης αλλά και η σύνεση και η ψυχραιμία της παρά το φορτισμένο κλίμα.

Με την έναρξη της αναζήτησης της «μηχανής σωτηρίας», φανερώνεται ξεκάθαρα πλέον ένα διαφορετικό πρόσωπο της Ελένης, αυτό της επινοητικής και πανούργας γυναίκας, η οποία αφού έχει αποδεσμευτεί από το ρόλο του θύματος που έχει προβάλλει ως τώρα, συμπεριφέρεται με τρόπο τον οποίο είχε προηγουμένως καταδικάσει.⁵⁹ Έτσι, απορρίπτει τις προτάσεις του Μενέλαου και αναλαμβάνει ενεργά το σχεδιασμό της διαφυγής. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος της Ελένης σε αυτό το σχέδιο αναδεικνύεται στα σχόλια τα οποία τονίζουν τον κοφτό και ακριβή της λόγο απέναντι στις ερωτήσεις του Μενέλαου, καθώς η ηρωίδα διευκρινίζει το σχέδιο (σελ.82, σχ.5).

Η επινοητικότητα αλλά και η πονηριά της Ελένης ξεδιπλώνονται μπροστά στα μάτια των θεατών κατά τη συνάντησή της με τον Θεοκλύμενο στο Γ' και Δ' Επεισόδιο. Ακολουθεί σωρεία ψεμάτων, μια έντεχνα υποκριτική στάση αλλά και

⁵⁸ Torrance (2009:1).

⁵⁹ Papi (1987:36).

μια ευελιξία της Ελένης στο χειρισμό της κατάστασης και του σχεδίου όταν αυτό κινδυνεύει να συναντήσει εμπόδια. Αναφέρουμε ενδεικτικά την προσφώνηση του Θεοκλύμενου ως «αφέντη» στο στίχο 1313 (*Αφέντη, -τώρα πια έτσι θα σε λέω-*) για να φανεί η υποτιθέμενη αλλαγή στάσης της ηρωίδας απέναντι στο βασιλιά (σελ.94, σχ.9), και την παρατήρηση με αφορμή τους στίχους 1355-1356 (*Πάει ο θυμός που σου είχα.../ Πέφτω στα γόνατά σου, αφού 'σαι φίλος*) ότι η Ελένη εκμεταλλεύεται την προηγούμενη δήλωση του Θεοκλύμενου (σελ.92, σχ.21) για να προβεί στην επόμενη κίνησή της.

Τα σχόλια, λοιπόν, που αφορούν στο τμήμα του έργου όπου συντελείται το σχέδιο εξαπάτησης και διαφυγής δίνουν αρκετή έμφαση στο ήθος της Ελένης και συμβάλλουν πολύ θετικά στη διδασκαλία και στο ερμηνευτικό κομμάτι του έργου που δείχνει ότι υπάρχει μια συνεχής αναφορά στη γυναικεία ικανότητα για πλεκτάνη και απάτη, αντίληψη που αναδεικνύει ο Ευριπίδης για να μεταφέρει την «καινή» Ελένη πίσω στην επική πρόσληψή της.⁶⁰ Μέσω της αξιοποίησης των σχολίων και της μελέτης του κειμένου οι μαθητές μπορούν να φτάσουν σε αυτή την ερμηνευτική εκδοχή την οποία αναδεικνύει η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.97) και προτρέπει τους μαθητές να συζητήσουν τη σχέση του ποιητή με τη μυθική παράδοση.

3.2 Μενέλαος

Χαρακτηριστικά του ήθους του Μενέλαου στα οποία δίνεται η μεγαλύτερη έμφαση από τα υποσελίδια σχόλια είναι ο ηρωισμός και η αλαζονεία, και αυτό το οποίο προσφέρεται στη διδασκαλία με τη συμβολή των σχολίων είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο Μενέλαος αντιπροσωπεύει τα ηρωικά ιδεώδη της εποχής του τα οποία, όμως, δεν ανταποκρίνονται στην παρούσα κατάστασή του. Έτσι, αρχίζει και γίνεται αντιληπτό ότι η λειτουργία του Μενέλαου είναι απαραίτητη μέσα στην αντιθετική δομή του έργου⁶¹ αλλά και ότι, παρά τις απόψεις περί κωμικής παρουσίας του, είναι ένας ομηρικός ήρωας ο οποίος βρίσκεται σε μια δύσκολη κατάσταση που δεν μπορεί να διαχειριστεί με βάση τη

⁶⁰ Holmberg (1995:36).

⁶¹ Segal (1971:575-576).

στρατιωτική του εμπειρία.⁶² Με αφορμή, λοιπόν, τα πρώτα λόγια του Μενέλαου στη σκηνή (στ. 446-447 *...οδήγησα στην Τροία/στράτευμα πλήθος...*), το σχόλιο αναφέρει ότι η παρουσίαση του εαυτού του ως αρχηγού της τρωικής εκστρατείας ίσως να μην είναι δείγμα της αλαζονείας του, αλλά συνειδητή επιδίωξη του Ευριπίδη να προβάλλει τον ηρωισμό του Μενέλαου (σελ.40, σχ.2). Με αυτό τον τρόπο το σχόλιο αφήνει ανοιχτές εκδοχές για την αξιολόγηση του ήθους του Μενέλαου από τους μαθητές.

Σε αντίθεση με την αλαζονική συμπεριφορά του που προκύπτει από την αυτοπροβολή και αυτοπεποίθησή του, ο Μενέλαος παρουσιάζεται ταυτόχρονα να έχει πιαστεί στα δίχτυα της πλάνης. Μέσα στη διανοητική αυτή σύγχυση και λίγο προτού εμφανιστεί ο Αγγελιαφόρος που θα ξεδιαλύνει το μυστήριο, ο Μενέλαος φοβάται υποσυνείδητα μήπως τελικά ο πόλεμος της Τροίας ήταν μάταιος. Αυτή την ερμηνεία δίνει ο σχολιασμός του βιβλίου (σελ.52, σχ.11) με βάση το στίχο 655 (*Της Τροίας τους μόχθους, κι όχι εσέ, πιστεύω*). Με αφετηρία αυτό το σχόλιο, αλλά και στοιχεία του κειμένου, οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν τα ζητήματα που θέτει η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.53) και να διερευνήσουν περαιτέρω το φόβο και την πλάνη του Μενέλαου, δηλαδή την πίστη του σε αυτό που έχει βιώσει ως πραγματικότητα (*είναι*), τον πόλεμο, και όχι σε αυτό που βλέπει (*φαίνεσθαι*) το οποίο έρχεται σε αντίθεση με αυτό που ήδη γνωρίζει.

Μέσα στην απελπιστική και χαοτική κατάσταση που έχει βρεθεί ο ένδοξος Μενέλαος προβάλλονται και ορισμένα χαρακτηριστικά του ήθους του τα οποία φανερώνουν μια πιο ευαίσθητη πλευρά του ήρωα. Αναφέρουμε για παράδειγμα το ενδιαφέρον του Μενέλαου για τους συντρόφους του (στ. 486-487 *γυρίζω ψάχνοντας.../κάτι να τους χορτάσω*) και τον χαρακτηρισμό του ως *φιλαίτερο* από το σχολιασμό που μας υπενθυμίζει τον Οδυσσέα (σελ.42, σχ.10).

Στα σχόλια του βιβλίου προβάλλεται, επίσης, η προσπάθεια του Μενέλαου να καταπιέσει και να συγκρατήσει ορισμένα συναισθήματα και συμπεριφορές που δεν ταιριάζουν με τον ηρωικό του χαρακτήρα. Επισημαίνουμε, ενδεικτικά, την προσπάθεια του ήρωα να πνίξει τη συγκίνησή του κατά την ικεσία του προς τη

⁶² Poldecki (1970:403).

Θεονόη (στ. 1092-1093 *μα εγώ δε θέλω/κλαίγοντας σα γυναίκα τη συμπόνια*) προβάλλοντας το ιδανικό του άντρα που δεν κλαίει μπροστά στις συμφορές (σελ.76, σχ.20), παρόλο που δεν είχε καταφέρει να συγκρατήσει τα δάκρυά του μπροστά στη Γερόντισσα.⁶³

Σημαντικό είναι, επίσης, το σχόλιο που επισημαίνει ότι μέσα από τους στίχους που φανερώνουν τη δυσπιστία του Μενέλαου απέναντι στην Ελένη (στ.877 *...μα αν τον απόφυγες δεν ξέρω* και στ.879 *...μα πώς να σε πιστέψω;*), περιγράφεται με ρεαλιστικό τρόπο μια συμπεριφορά:

Ο Μενέλαος εκφράζει ξανά την αμφιβολία του για τη συζυγική πίστη της Ελένης. Στη συνέχεια (στ.878), η Ελένη δηλώνει με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση την πίστη της, αλλά ο Μενέλαος (στ.879) θέλει μια απόδειξη γι' αυτό. Εδώ περιγράφεται με ρεαλιστικό τρόπο μια συμπεριφορά.

Με αυτό το σχόλιο οι μαθητές παρακινούνται να αξιολογήσουν, όχι μόνο τη συμπεριφορά του Μενέλαου, αλλά να διερευνήσουν και τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής «κατασκευάζει» το ήθος των ηρώων του, να διερευνήσουν δηλαδή τον τύπο του ευριπίδειου ήρωα.

Τέλος, αφού οι προτάσεις του Μενέλαου δε φαίνεται να συμβάλουν ικανοποιητικά στο σχέδιο διαφυγής από την Αίγυπτο και φαίνεται ότι η παρέμβαση της Ελένης είναι απαραίτητη για το σχέδιο της διαφυγής,⁶⁴ ο Μενέλαος διατυπώνει ερωτήσεις ζητώντας τις συμβουλές της γυναίκας του (στ.1191-1192 *Πρέπει να μπω.../ή...να καρτερώ στον τάφο;*). Με βάση αυτό το στίχο το σχόλιο του βιβλίου τονίζει ότι ο Μενέλαος αποδέχεται τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Ελένης στην κατάστρωση του σχεδίου (σελ.82, σχ.7).

Μια παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε σχετικά με τις ερμηνευτικές εκδοχές που αφορούν στο ήθος του Μενέλαου είναι ότι δεν υπάρχει στα σχόλια κάποια

⁶³ Για τη διαφορετική αντίδραση του Μενέλαου μπροστά στις δυο γυναίκες αναφέρουμε δυο διαφορετικές προσεγγίσεις : σύμφωνα με την Parí (1987:30), έχοντας απολέσει την ηρωική του ταυτότητα, ο Μενέλαος δε διστάζει να συμπεριφερθεί με ανάρμοστο τρόπο μπροστά στη Γερόντισσα, καθότι δεν θα πληγεί το όνομά του, ενώ μπροστά στη Θεονόη, στην οποία εμφανίζεται ως ο κατακτητής της Τροίας, συγκρατεί τα δάκρυά του. Σύμφωνα με τον Poldecki (1970:403) η διαφορά αυτή έγκειται στο γεγονός ότι ο Μενέλαος ελέγχει περισσότερο τον εαυτό του όσο προχωράει το έργο.

⁶⁴ Holmberg (1995:36).

αναφορά στην εκδοχή της κωμικής παρουσίας του, πρόσληψη που αποτελεί ένα από τα σημαντικά ερμηνευτικά ζητήματα του δραματικού έργου. Ωστόσο, δε θεωρούμε σημαντική αυτή την παράλειψη, καθώς η ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.45) αλλά και η ενότητα *Ας γίνουμε θεατές* (σελ.47) αναδεικνύουν τις δυο εκδοχές προσέγγισης του ήρωα, τόσο την τραγική όσο και την κωμική.

3. 3 Θεονόη και Θεοκλύμενος

Τα υποσελίδια σχόλια που αφορούν στο ήθος της Θεονόης είναι περιορισμένα σε αριθμό, αναφέρουν όμως ορισμένες πτυχές του ήθους της μάντισσας η οποία είναι το μόνο δραματικό πρόσωπο που δεν πλήττεται από την πλάνη των φαινομένων.⁶⁵ Επισημαίνουμε συγκεκριμένα το ηθικό δίλημμα που θα προβληματίσει τη Θεονόη ανάμεσα στην επιθυμία του αδελφού της και τη δικαιοσύνη (σελ.72, σχ.9) το οποίο προκύπτει από τα λόγια της Ελένης (στ.1017-1019 *Ντροπή για σε τα θεία να γνωρίζεις,/.../και να μην ξέρεις τη δικαιοσύνη*). Το σχόλιο δεν παραθέτει ευθείς χαρακτηρισμούς, δίνει όμως στοιχεία στους μαθητές, ώστε οι ίδιοι να συνθέσουν το ήθος της μάντισσας το οποίο χαρακτηρίζεται από δικαιοσύνη και ελευθερία.

Όσον αφορά τον Θεοκλύμενο, ήδη από τον Πρόλογο του έργου οι μαθητές έρχονται σε μια πρώτη επαφή με το ήθος του. Το σχόλιο με βάση τους στίχους 10-11 (*...γιατί σεβόταν/στη ζωή του τους θεούς*) αναφέρει ότι οι συγκεκριμένοι στίχοι απορρίπτονται από ορισμένους μελετητές επειδή η συμπεριφορά του Θεοκλύμενου δε συμφωνεί με το περιεχόμενό τους (σελ.10, σχ.6). Το σχόλιο αυτό, όμως, έρχεται σε αντίθεση με την ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.11) στην οποία ζητείται από τους μαθητές να διατυπώσουν τις προσδοκίες τους για τη δράση της Θεονόης και του Θεοκλύμενου με βάση την ετυμολογία των ονομάτων τους. Στην ουσία αναιρείται ο σκοπός του ερωτήματος, καθώς ένα μέρος της απάντησης υπάρχει ήδη στο σχόλιο.

Ένα από τα χαρακτηριστικά του Θεοκλύμενου το οποίο αναδεικνύεται στα σχόλια είναι η αμφιλεγόμενη ευσέβειά του, καθώς από τη μια δείχνει ιδιαίτερο σεβασμό στο νεκρό πατέρα του (στ. 1286-1290 *Σε χαιρετάω μνήμα του*

⁶⁵ Pippin (1960:152).

πατέρα/.../βγαίνοντας είτε μπαίνοντας στο σπίτι), ενώ από την άλλη, με αφορμή το στίχο 1558 (*Μοχθείς του κάκου κι οι νεκροί ένας ίσκιος*), το σχόλιο ερμηνεύει τη συμπεριφορά του Θεοκλύμενου υποστηρίζοντας ότι η φράση αυτή φανερώνει έναν άνθρωπο ασεβή που έρχεται σε αντίθεση με την ευσέβεια που έδειξε ο Θεοκλύμενος μέχρι τώρα απέναντι στο νεκρό πατέρα του. Ωστόσο, το σχόλιο συνεχίζει και δίνει μια άλλη πτυχή για να αιτιολογήσει τη φράση του συγκεκριμένου στίχου υποστηρίζοντας ότι ο Θεοκλύμενος προσπαθεί να παρηγορήσει την Ελένη και να την πείσει να μην ανέβει στο πλοίο (σελ.112, σχ.13).

Άλλα χαρακτηριστικά του ήθους του είναι η ειρωνεία, το προσποιητό ενδιαφέρον και η δυσπιστία. Για παράδειγμα, με αφορμή το στίχο 1348 (*...κι εδώ στον τάφο ακόμη θα'σαι;*) το σχόλιο επισημαίνει την ειρωνεία απέναντι στην Ελένη και τη δηκτικότητα στο ερώτημά του (σελ.96, σχ.20), ενώ με αφορμή το στίχο 1368 (*Για το νεκρό τι θέλεις να σου δώσω;*) το σχόλιο αναφέρει ότι ο Θεοκλύμενος προσπαθεί να κλείσει το θέμα των νεκρικών τιμών για να ευχαριστήσει την Ελένη και για να επισπεύσει το γάμο τους (σελ.98, σχ.23). Όσον αφορά τη δυσπιστία του Θεοκλύμενου, εστιάζουμε στο σχόλιο που γίνεται με αφορμή το στίχο 1346 (*Σωστά θρηνείς γι' αυτή τη δυστυχία*) το οποίο παρατηρεί ότι ο τόνος του Θεοκλύμενου είναι μάλλον ερωτηματικός, αμφιβάλλει δηλαδή αν η Ελένη του λέει την αλήθεια για το θάνατο του Μενέλαου (σελ.96, σχ.18). Το σχόλιο μπορεί να αξιοποιηθεί όχι μόνο για τον χαρακτηρισμό του βασιλιά, αλλά και για την αξιολόγηση της συμβολής των ερωτημάτων του στη δραματική οικονομία (*Ας εμβαθύνουμε*, σελ.97), καθώς και για τη θεατρική απόδοση του λόγου του.

Τα σχόλια που αναφέρονται στο ήθος του Θεοκλύμενου είναι σαφώς πολύ περισσότερα από αυτά που αναφέρονται στη Θεονόη. Θεωρούμε ο περιορισμός των σχολίων στην περίπτωση της σκηνής με τη Θεονόη δεν διευκολύνει τη διδασκαλία. Τα δεδομένα των σχολίων δεν επαρκούν, ώστε οι μαθητές να κάνουν τους απαραίτητους συσχετισμούς για να προσεγγίσουν ολόπλευρα το ήθος της μάντισσας, ενώ και το κείμενο παρουσιάζει μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας σε σχέση με άλλες διδακτικές ενότητες. Από την άλλη πλευρά

παρέχονται πολύ περισσότερα στοιχεία όσον αφορά στα επεισόδια με τον Θεοκλύμενο, στοιχεία τα οποία μπορούν να γίνουν εύκολα αντιληπτά από τους μαθητές.

3.4 Ο Τεύκρος και η Γερόντισσα

Ένα μόλις σχόλιο αναφέρεται στο ήθος του Τεύκρου και γίνεται με αφορμή το επιφώνημα *Αα!* στο στίχο 86. Αντιλαμβανόμενος την παρουσία της Ελένης, ο Τεύκρος αισθάνεται κατάπληξη λόγω της ομοιότητάς της με τη μισητή του «Ελένη» (σελ.16, σχ.4). Το σχόλιο αυτό, αν και κρίνουμε ότι παρέχει μια αυτονόητη πληροφορία, μπορεί να αξιοποιηθεί από τους μαθητές για να φανταστούν την αντίδραση του Τεύκρου στη σκηνή.

Όσον αφορά τη Γερόντισσα, εστιάζουμε στο σχόλιο που αναφέρεται στον προσβλητικό τόνο της απέναντι στο Μενέλαο (σελ.42, σχ.14), σχόλιο το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί ως στοιχείο που υποστηρίζει την κωμικότητα της σκηνής.

3.5 Αγγελιαφόρος Α' και Αγγελιαφόρος Β'

Σχετικά με τον Αγγελιαφόρο Α', δίνουμε προσοχή στο σχόλιο που παρατηρεί ότι η αφοσίωση του δούλου προς τον αφέντη που υποστηρίζει ο σύντροφος του Μενέλαου (στ.803-806 *Όποιος/δε νιώθει σέβας για τ' αφεντικά του/.../δούλος κακός*) δεν είναι δείγμα δουλοπρέπειας αλλά, όπως προκύπτει από τη συνέχεια του λόγου του (στ.808-809 *λεύτερη έχω/ψυχή*), επιλογή ενός ελεύθερου πνεύματος και δείγμα ευγένειας ήθους. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να αποδοθούν από τους μαθητές στο ήθος του Αγγελιαφόρου – συντρόφου του Μενέλαου.

Όσον αφορά τον Αγγελιαφόρο Β' τα σχόλια αναδεικνύουν την προσπάθειά του να δικαιολογήσει την ήττα των Αιγυπτίων από τους Έλληνες, καθώς και την δική του σωτηρία. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι η μάχη ήταν άνιση και ότι ο Αιγύπιος Αγγελιαφόρος τονίζει τη γενναιότητα των Αιγυπτίων οι οποίοι αντιστάθηκαν και δεν παραδόθηκαν στην υπέρτερη δύναμη (σελ.130, σχ.25), και επισημαίνεται η αναφορά στην προσωπική περιπέτεια του Αγγελιαφόρου

Β'(στ.1770-1774 *Γλίτωσα εγώ το θάνατο.../με βρήκε ένας ψαράς.../...έτσι φέρνω/σε σένα το μαντάτο ετούτο*).

3.6 Παρατηρήσεις

Ανακεφαλαιώνοντας, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα υποσελίδια σχόλια συμβάλλουν αρκετά ικανοποιητικά στη γενική διερεύνηση του ευριπίδειου ήρωα επισημαίνοντας τα συναισθήματα και την εξέλιξη των προσώπων, τις αρετές και τα ελαττώματά τους, αλλά και αναδεικνύοντας τις μεταβολές στο ήθος τους⁶⁶. Επιπλέον, πολλά από τα ηθολογικά σχόλια προσφέρονται για άμεσο συσχετισμό με τη θεατρική διάσταση του έργου κινητοποιώντας έτσι όλες τις αισθήσεις για τη συλλογή ολοκληρωμένων και όχι αποσπασματικών πληροφοριών και τοποθετώντας τα στοιχεία μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο όπου ανήκουν.⁶⁷

Ωστόσο, στο σχολιασμό του εγχειριδίου παρατίθενται μόνο ορισμένα στοιχεία που στηρίζουν τη διερεύνηση του ήθους των δραματικών προσώπων. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι υπάρχει ελλιπής προσέγγιση του ήθους από το εγχειρίδιο, καθώς ένα μεγάλο μέρος της ηθολογίας, ιδίως αυτό που σχετίζεται με τις διαφορετικές προσεγγίσεις των χαρακτήρων, προκύπτει μέσα από τις ενότητες *Ας εμβαθύνουμε*. Παρ' όλα αυτά, θεωρούμε ότι η υποσελίδια παράθεση επιπλέον πληροφοριών που προκύπτουν δύσκολα από το κείμενο και παίζουν σημαντικό ρόλο στον εντοπισμό και στην κατανόηση των διάφορων ερμηνευτικών παραμέτρων θα διευκόλυνε το στάδιο της συλλογής, οργάνωσης και πρώτης επεξεργασίας των δεδομένων.⁶⁸ Παράλληλα θα κατεύθυνε την προσοχή του μαθητή σε βασικά θέματα του δράματος⁶⁹ και θα ενίσχυε το συσχετισμό και την αλληλοσυμπλήρωση των δυο μερών (υποσελίδια σχόλια – ενότητες *Ας εμβαθύνουμε* και *Ας γίνουμε θεατές*). Παρατηρούμε, επίσης, ότι υπάρχουν ορισμένες επαναλήψεις και περιττολογίες που δεν ευνοούν τη διδακτική πράξη.

⁶⁶ Αλεξοπούλου (2001:484).

⁶⁷ Ματσαγγούρας (2000:263).

⁶⁸ Ματσαγγούρας (2000:267).

⁶⁹ Αλεξοπούλου (2001:476).

Κεφάλαιο 4

Ιδεολογικά και Φιλοσοφικά Σχόλια

Στα ιδεολογικά και φιλοσοφικά σχόλια παρουσιάζονται και αναδεικνύονται ιδέες που προκύπτουν από τα λόγια των δραματικών προσώπων και συμβάλλουν στην κατανόηση της *διάνοιας* του έργου, δηλαδή στην προσπάθεια ερμηνείας του ιδεολογικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο στηρίζεται η σύνθεση της *Ελένης*. Θέματα τα οποία προβάλλονται μέσα από το έργο είναι ο ρόλος των θεών, της τύχης και της μοίρας στη ζωή των ανθρώπων, η δικαιοσύνη και η αθανασία της ψυχής, τα δεινά του πολέμου, η διπλή πρόσληψη της ομορφιάς, η αδυναμία του ανθρώπου να φτάσει σε ασφαλή γνώση και στην απόλυτη αλήθεια. Σε αρκετά σχόλια γίνεται αναφορά στους σοφιστές και με αυτό τον τρόπο παρέχεται η απαραίτητη βοήθεια στους μαθητές για να εντάξουν το έργο στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η ιδεολογία του έργου συζητείται και αναλύεται κατά κύριο λόγο στην ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* των επιμέρους διδακτικών ενοτήτων, ωστόσο τα υποσελίδια σχόλια συμβάλλουν σημαντικά στην ανάδειξη ιδεολογικών θεμάτων, προβληματίζοντας σε ένα πρώτο στάδιο τους μαθητές και προκαλώντας το ενδιαφέρον τους για ζητήματα που απασχολούν διαχρονικά τον άνθρωπο.

Μια ομάδα σχολίων αναφέρεται σε στοιχεία που συνιστούν τη λεγόμενη θεολογία του έργου. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στο ρόλο των θεών, της τύχης και της μοίρας στη ζωή των ανθρώπων, ενώ στην ίδια ομάδα συγκαταλέγονται και σχόλια που αναφέρονται στη δικαιοσύνη και την αθανασία της ψυχής. Όσον αφορά το ρόλο των θεών αναφέρουμε αρχικά το σχόλιο που γίνεται με αφορμή τους στίχους 37-44 (*Οργίσθηκ' η Ήρα.../...έπειτα/οι γνώμες του Δία*), το οποίο αναφέρει ότι η οργή της Ήρας και τα σχέδια του Δία είναι οι αιτίες για τη δυστυχία της Ελένης (σχ.16). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όμως, αποτελεί το σχόλιο στο Α' Στάσιμο όπου επανέρχεται το θέμα του ρόλου των θεών μέσα από το τραγούδι του Χορού. Με βάση την παράθεση μιας άλλης εκδοχής για το νόημα των στίχων 1253-1261 (*Τι 'ναι θεός, τι μη θεός/.../ανέλπιστα κι αλόγιαστα;*) το σχόλιο (σελ.90, σχ.6.) παρατηρεί ότι τα λόγια αυτά, με τα οποία γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί η φύση των θεών, θα συμφωνούσαν με τη ρήση του Αγγελιαφόρου στους στίχους 786 κε. (*Δυσκολονόητος ο θεός...*). Οι μαθητές, στηριζόμενοι τόσο σε στοιχεία του κειμένου όσο και στα σχόλια που διατυπώθηκαν έως το σημείο αυτό για το ρόλο και τη φύση των θεών, μπορούν να επεξεργαστούν την ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.91) στην οποία παρουσιάζονται οι διάφορες ερμηνείες που έχουν προταθεί για τη β' στροφή του Α' Στάσιμου σχετικά με τους θεούς στο έργο του Ευριπίδη.

Όσον αφορά το ρόλο της τύχης και της μοίρας, αναφέρουμε το σχόλιο που παρατίθεται με αφορμή τα λόγια του Αγγελιαφόρου Α' στο Β' Επεισόδιο (στ.791-795 *δεν έχει πάντα η τύχη σιγουριά/.../και τώρα δίχως κόπο η ευτυχία*). Το σχόλιο επεξηγεί ότι ο Αγγελιαφόρος κάνει μια γενική διαπίστωση σχετικά με το ευμετάβολο της τύχης και στη συνέχεια περνάει στο παράδειγμα του Μενέλαου και της Ελένης (σελ.60, σχ.25). Οι απόψεις του Αγγελιαφόρου αποτελούν βασικό ερμηνευτικό ζήτημα το οποίο αναδεικνύεται στην ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* στην οποία οι μαθητές μπορούν να αξιοποιήσουν το κείμενο και τα σχόλια για να απαντήσουν στα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με τους θεούς, την τύχη και την ανθρώπινη μοίρα (σελ.61).

Αναφορά στο θέμα της δικαιοσύνης γίνεται στο Β' Επεισόδιο και στην Έξοδο. Για το Β' Επεισόδιο αναφέρουμε ενδεικτικά τα λόγια του Χορού ότι ο *άδικος*

ποτέ χαρά δε βλέπει,/μονάχα με το δίκιο η σωτηρία (στ.1137-1138). Το σχόλιο παρατηρεί ότι οι στίχοι αυτοί εκφράζουν τη λαϊκή αντίληψη ότι μόνο ο δίκαιος ευτυχεί (σελ.78, σχ.25). Στην Έξοδο της τραγωδίας, με αφορμή τα λόγια των Διόσκουρων στον Θεοκλύμενο και, συγκεκριμένα, τους στίχους 1819-1821 (*Η κόρη της Νηρηίδας, η αδελφή σου/Θεονόη, δε σ' αδικεί που δείχνει σέβας/στους νόμους των θεών...*), το σχόλιο αναφέρει ότι η απόφαση της Θεονόης ταυτίστηκε με την απόφαση των θεών και ήταν σύμφωνη με το δίκαιο (σελ.134, σχ.3). Τα σχόλια αυτά επισημαίνουν τη σημασία της δικαιοσύνης που θα καθορίσει την τύχη των ηρώων και μπορούν να αξιοποιηθούν για την ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* που προβάλλουν το συγκεκριμένο θέμα (σελ.71, 79, 135).

Με τη δικαιοσύνη συνδέεται εν μέρει η θρησκευτική αντίληψη που προβάλλει η Θεονόη σχετικά με την αθανασία της ψυχής (στ.1119-1123 *Υπάρχει βέβαια τιμωρία για τούτα...*), καθώς στα σχετικά σχόλια επισημαίνεται ότι η ιδέα της τιμωρίας που επιφυλάσσεται σε ένοχους νεκρούς υπάρχει και στις αιγυπτιακές θρησκευτικές αντιλήψεις (σελ.78, σχ.23) και ότι η ψυχή που τυχόν έκανε κακό δεν το ξεχνά και βασανίζεται αιώνια (σελ.78, σχ.24).

Η *Ελένη* έχει χαρακτηριστεί, ανάμεσα στα άλλα, έργο αντιπολεμικό στο οποίο ο πόλεμος καταδικάζεται και αναδεικνύεται η ματαιότητά του. Στον υποσελίδιο σχολιασμό δε δίνεται ιδιαίτερη έμφαση το θέμα του πολέμου και στις προεκτάσεις του. Ωστόσο, το θέμα αυτό προβάλλεται πιο αναλυτικά στις ενότητες *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.19, 43, 61, 91) όπου ζητείται από τους μαθητές να διερευνήσουν τους προβληματισμούς του Ευριπίδη για τον πόλεμο, να τους συσχετίσουν με το ιστορικό πλαίσιο του ποιητή, να προβληματιστούν οι ίδιοι για τις συνέπειες του πολέμου μέσα από το ευριπίδειο έργο.

Όσον αφορά τον υποσελίδιο σχολιασμό επισημαίνουμε δύο σχόλια. Πρώτη αναφορά στο θέμα του πολέμου γίνεται με αφορμή τα λόγια της Ελένης στον Πρόλογο που δείχνουν ότι η απαγωγή του ειδώλου της ήταν η πρόφαση ενώ η πραγματική αιτία ήταν τα σχέδια του Δία (σελ.12, σχ.18). Οι μαθητές γνωρίζουν αυτή τη διάκριση από τη μελέτη της Ιστορίας, διάκριση η οποία είναι βασική για να αντιληφθούν οι μαθητές ότι, όχι μόνο ο συγκεκριμένος πόλεμος, αλλά πολλοί πόλεμοι ξεκινούν με κάποια αφορμή, ενώ οι πραγματικές αιτίες είναι άλλες και,

πολύ συχνά, λανθάνουσες. Η επισήμανση αυτής της διάκρισης υποστηρίζει σημαντικά την κατανόηση του βασικού ερμηνευτικού σχήματος *είναι – φαίνεσθαι*, καθώς ο Ευριπίδης επιλέγει να δομήσει ολόκληρη την τραγωδία πάνω σε μια διαστρεβλωμένη κατάσταση ήδη από την αρχή.⁷⁰ Το δεύτερο σχόλιο δίνεται με αφορμή τη στιχομυθία της Ελένης με τον Τεύκρο (στ.133-134 *Δύσμοιρη Ελένη, παν για σένα οι Φρύγες /Κι οι Έλληνες' τρανό κακό έχει φέρει*). Αυτούσιο το σχόλιο παρατηρεί ότι «βασικό μοτίβο πολλών έργων του Ευριπίδη είναι ότι οι συμφορές του πολέμου πλήττουν όχι μόνο τους ηττημένους αλλά και τους νικητές», (σελ.18, σχ.10). Το σχόλιο αυτό συμβάλλει στην ανάδειξη του αντιπολεμικού μηνύματος της τραγωδίας ενώ ταυτόχρονα δείχνει ορισμένες κατευθύνσεις στους μαθητές για να αιτιολογήσουν την παρουσία του Τεύκρου και την εμφάνισή του στη σκηνή.

Όσον αφορά την ομορφιά της Ελένης έχουμε ήδη επισημάνει στα ηθολογικά σχόλια τα συναισθήματα που έχει προκαλέσει στην ηρωίδα το χαρακτηριστικό της αυτό. Τα ίδια σχόλια εμπεριέχουν και το ιδεολογικό κομμάτι, καθώς εκτός από το ήθος της Ελένης προβάλλεται ταυτόχρονα η ιδέα της ομορφιάς ως καταστροφικού χαρακτηριστικού, τόσο για το πρόσωπο που διαθέτει την ομορφιά, όσο και για τους ανθρώπους γύρω του. Οι μαθητές αξιοποιώντας αυτά τα σχόλια μπορούν να εξετάσουν βαθύτερα το θέμα της ομορφιάς, όπως τους παρακινεί και η ενότητα *Ας εμβραθύνουμε* (σελ.37), να επισημάνουν πώς το αντιμετωπίζει η ηρωίδα και να το εντάξουν στο ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο της τραγωδίας.

Αναφέραμε προηγουμένως ότι στα σχόλια υπάρχουν αναφορές στην επιρροή του σοφιστικού κινήματος στο έργο του Ευριπίδη. Θέματα τα οποία αναδεικνύουν αυτή την επιρροή είναι οι αναφορές στους δούλους και τους βάρβαρους, καθώς και η κριτική στη μαντική τέχνη.

Όσον αφορά το πρώτο θέμα, δυο σχόλια κάνουν αναφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα, ενώ και η ενότητα *Ας εμβραθύνουμε* παρακινεί τους μαθητές να συζητήσουν τις στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής για τους βαρβάρους, καθώς και αν υπάρχουν παρόμοιες αντιλήψεις στη σημερινή εποχή. Αναφερόμαστε

⁷⁰ Romilly (1997:182).

ενδεικτικά στο Β' Επεισόδιο όπου με αφορμή τα λόγια του Αγγελιαφόρου Α' (στ.808-809 *λεύτερος αν δεν είμαι, λύτερη έχω/ψυχή*) το σχόλιο συμπεριλαμβάνει τη διάκριση Ελλήνων και βαρβάρων σε εκείνες τις οποίες οι σοφιστές προσπαθούσαν να αποδομήσουν με τη διδασκαλία τους περί φυσικής ισότητας όλων των ανθρώπων:

Την εποχή εκείνη κάποιοι σοφιστές δίδασκαν τη φυσική ισότητα όλων των ανθρώπων, τους οποίους οι κοινωνικές συνθήκες και οι ιστορικές συγκυρίες είχαν διακρίνει σε ελεύθερους και δούλους, Έλληνες και βαρβάρους, (σελ.62, σχ.29).

Όσον αφορά τη μαντική τέχνη, μέσα από την κριτική του για τους μάντεις ο Αγγελιαφόρος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι *κανένας δεν πλούτισε μ' αυτές (μαντείες) όντας τεμπέλης* (στ.835-836) και ότι η σωστή κρίση είναι ο καλύτερος μάντης (837 *σωστό μυαλό και νους, να σοφός μάντης*). Στο σχολιασμό επισημαίνεται ότι η φράση αυτή του Αγγελιαφόρου θυμίζει το γνωστό *σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει* (σελ.62, σχ.38) και ότι οι σοφιστές ήταν αυτοί που υπόσχονταν να διδάξουν την ορθή κρίση στους νέους (σχ.39). Τα σχόλια αυτά κατευθύνουν τους μαθητές να επεξεργαστούν την ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* στην οποία τίθεται το ζήτημα της αδυναμίας του ανθρώπου να φτάσει εύκολα στην γνώση (σελ.63).

Εκτός από τους σοφιστές, φιλοσοφικές επιρροές έχει δεχτεί ο Ευριπίδης και από το φιλόσοφο Αναξαγόρα. Δυο σχόλια παραθέτουν την πληροφορία ότι ο ποιητής ακολουθεί τις θεωρίες του φιλόσοφου. Επισημαίνουμε ενδεικτικά το σχόλιο που γίνεται με αφορμή τους στίχους 1-4 (*Να ο Νείλος.../που αυτός...μουσκεύει/τους κάμπους...όταν τα χιόνια/λιώνουν*). Το σχόλιο επεξηγεί ότι, σύμφωνα με τον Αναξαγόρα, οι πλημμύρες του Νείλου οφείλοντας στην τήξη του χιονιού στα βουνά νότια της Αιγύπτου (σελ.10, σχ.2). Μέσα από αυτή την επισήμανση οι μαθητές αντιλαμβάνονται την τάση του ποιητή προς μια ρεαλιστική και ορθολογιστική αντιμετώπιση των φαινομένων.

Κλείνοντας το κεφάλαιο για τα ιδεολογικά και φιλοσοφικά σχόλια πρέπει να αναφερθούμε σε ορισμένα σχόλια που αναδεικνύουν δευτερεύοντα ιδεολογικά

ζητήματα. Με αφορμή τα λόγια του Μενέλαου στους στίχους 1047-1050 (*Τα έργα μου στην Τροία/θα ντρόπιαζα δειλιάζοντας, κι ας λένε/πως κλαίνε κι οι γενναίοι...*) το σχόλιο παρατηρεί ότι η αιδώς είναι στενά συνυφασμένη με την ευγενική καταγωγή, επισημαίνοντας παράλληλα ότι οι ομηρικοί ήρωες, παρά την ευγενική καταγωγή τους, έκλαιγαν όταν είχαν να αντιμετωπίσουν το θάνατο αγαπημένων προσώπων ή όταν δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα (σελ.74, σχ.14). Το σχόλιο αυτό αποτελεί κίνητρο για να ανακαλέσουν οι μαθητές στη μνήμη τους την περίπτωση του Αχιλλέα που θρηνεί για το νεκρό Πάτροκλο (*Ομ. Ιλ. 18.22 κε.*) και την περίπτωση του Οδυσσέα που κλαίει αποκλεισμένος στο νησί της Καλυψώς (*Ομ. Οδ. 5.151 κε.*)

Στην Έξοδο με αφορμή τη στιχομυθία του Θεοκλύμενου με τον Υπηρέτη (στ. *Το ταίρι μου να δώσει σ' άλλον άντρα;/Σ' εκείνον που του ανήκει*) το σχόλιο επισημαίνει ότι η συζήτηση σχετικά με το δικαίωμα της «ιδιοκτησίας» της Ελένης, προσδίδει στο λόγο νομική χροιά, κάτι που ήταν αγαπητό θέμα στους θεατές (σελ.132, σχ.8). Εκτός από αυτή την πτυχή που παρουσιάζει το σχόλιο, χρήσιμο θα ήταν να γίνει αναφορά στη θέση των γυναικών στην αθηναϊκή κοινωνία, οι οποίες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωή τους βρίσκονταν υπό το νομικό έλεγχο των ανδρών.⁷¹ Μέσα από αυτή τη συζήτηση και έχοντας επεξεργαστεί το ρόλο και το ήθος της Ελένης μέσα στην τραγωδία οι μαθητές μπορούν να συναγάγουν τα δικά τους συμπεράσματα σχετικά με το πώς παρουσιάζεται η γυναίκα μέσα στην τραγωδία.

⁷¹ Gould (1980:43)

Κεφάλαιο 5

Θεατρικά Σχόλια

Στα θεατρικά σχόλια περιλαμβάνονται όσα αναφέρονται σε σκηνογραφικές πληροφορίες, δηλαδή στο σκηνικό χώρο του θεάτρου και στη σκευή των ηθοποιών, και σε σκηνοθετικούς δείκτες, δηλαδή σε στοιχεία που προκύπτουν μέσα από το κείμενο με βάση τα οποία μπορούμε να «παρακολουθήσουμε» τις κινήσεις των ηθοποιών. Τα σχόλια που αναφέρονται σε σκηνογραφικές και σκηνοθετικές πληροφορίες, είτε αυτές προκύπτουν άμεσα από το κείμενο είτε είναι υποθετικές, πάντα με βάση το περιεχόμενο του κειμένου, είναι αρκετά ικανοποιητικές και κατατοπιστικές ως προς το ζήτημα της *όψεως*, καθώς λαμβάνουν υπόψη τη σκηνική παρουσία όλων των προσώπων του δράματος και ένα μεγάλο μέρος των θεατρικών παραμέτρων. Παρέχουν χρήσιμο υλικό για ένα θέμα το οποίο ενδεχομένως δυσκολεύει τους μαθητές, καθώς τα ζητήματα που τίγονται προϋποθέτουν γνώση του θεάτρου περισσότερη από όση διαθέτουν οι μαθητές αυτής της ηλικίας,⁷² οι οποίοι μπορεί να μην έχουν παρακολουθήσει κάποια θεατρική παράσταση.⁷³ Υπάρχουν, βέβαια, και ορισμένα σχόλια τα οποία αναφέρουν αυτονόητες πληροφορίες και τα κρίνουμε περιττά, ενώ πρέπει να επισημάνουμε ότι όσο κατατοπιστικά κι αν είναι τα θεατρικά σχόλια ή η εικονογράφηση του βιβλίου, δεν υποκαθιστούν την πραγματική παρακολούθηση μια τραγωδίας.

5.1 Σκηνογραφικές πληροφορίες

⁷² Σούλη (2010:11).

⁷³ Παρίσης (2003:72).

Κεντρική θέση στο σκηνικό της παράστασης της *Ελένης* κατέχει αναμφισβήτητα το μνήμα του Πρωτέα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το σχόλιο που αναφέρεται στο μνήμα του Πρωτέα στο Γ' Επεισόδιο. Με αφορμή τον στίχο 1286 (*Σε χαιρετάω μνήμα του πατέρα*) στον σχολιασμό παρατηρείται ότι ο τάφος του Πρωτέα παίρνει τη θέση αγαλμάτων μπροστά στο παλάτι για λόγους που εξυπηρετούν το έργο (σελ.94, σχ.1). Ένας από αυτούς τους λόγους επισημαίνεται στο επόμενο σχόλιο με αφορμή τα λόγια του Θεοκλύμενου στους στίχους 1287-1290 (*γι' αυτό το λόγο σ' έθαψα.../.../στο ξέπορτο κοντά.../μπαίνοντας στο σπίτι*). Το συγκεκριμένο σχόλιο τονίζει ότι,

για τους αρχαίους ήταν αδιανόητη η ύπαρξη τάφου τόσο κοντά σε κατοικία· γι' αυτό τα λόγια του Θεοκλύμενου, πέρα από το ότι δίνουν στοιχεία για το χαρακτήρα του, δικαιολογούν στους παραξενεμένους Αθηναίους θεατές και την ύπαρξη του τάφου δίπλα στο ανάκτορο, (σελ. 94, σχ.2).

Περαιτέρω λόγοι για την τοποθέτηση του μνήματος έξω από το παλάτι δεν αναλύονται, επομένως, δίνεται μια καλή ευκαιρία να συζητηθεί το θέμα από τους μαθητές οι οποίοι πρέπει να λάβουν υπόψη και άλλες σκηνές του δράματος που σχετίζονται με τα συγκεκριμένα σημεία, δηλαδή με τον τάφο και την είσοδο στο ανάκτορο.⁷⁴

Το ανάκτορο αποτελεί το κυριότερο στοιχείο της σκηνογραφίας για την παράσταση μιας αρχαίας τραγωδίας. Πληροφορίες σχετικά με την απεικόνιση του ανακτόρου μπορούν να αντλήσουν οι μαθητές από το βιβλίο στην Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.⁷⁵ Στον υποσελίδιο σχολιασμό της *Ελένης* τα σχόλια, δύο σε αριθμό, περιορίζονται σε στοιχεία που προκύπτουν μέσα από το κείμενο για την περιγραφή του ανακτόρου του Θεοκλύμενου. Συγκεκριμένα, όταν εμφανίζεται ο Τεύκρος στον Πρόλογο του έργου, περιγράφει ορισμένα χαρακτηριστικά του παλατιού. Με αφορμή την περιγραφή του Τεύκρου στους στίχους 84-86 (*...από τις στοές.../...για παλάτι/άρχοντα...μπορείς να το νομίσεις*), το σχόλιο αναφέρει ότι οι ήρωες του Ευριπίδη συνηθίζουν να περιγράφουν επιβλητικά κτίρια και το γεγονός αυτό είτε αποτελεί σκηνογραφική υπόδειξη

⁷⁴ Για μια συζήτηση του θέματος σχετικά με την θέση του μνήματος βλ. Poe (1989:126).

⁷⁵ Στέφος κ.α. (2006:70).

είτε έχει σχέση με τη φτωχή σκηνογραφία της εποχής και την προσπάθεια του ποιητή να κινήσει τη φαντασία του θεατή (σελ.16, σχ.3).

Τα υποσελίδια σχόλια που αναφέρονται στη σκηνική παρουσία των ηθοποιών εστιάζουν κυρίως στη σκευή του Μενέλαου, καθώς είναι ένα στοιχείο το οποίο παίζει σημαντικό ρόλο στη δραματική οικονομία. Αυτό ακριβώς επισημαίνεται σε σχόλιο του Α΄ Επεισοδίου (σελ.42, σχ.15) με αφορμή το στίχο 501 (Φεύγα...ξένε) το οποίο διατυπώνεται ως εξής: «η Γερόντισσα δε ρωτάει τον Μενέλαο πώς τον λένε γιατί εμφανίζεται ως ζητιάνος· έτσι εξυπηρετείται και η δραματική οικονομία». Πολύ σωστά τα σχόλια δεν επεξηγούν πώς επιτυγχάνεται η δραματική οικονομία αλλά αφήνεται στις δεξιότητες των μαθητών να αντιληφθούν την επιβράδυνση στην περίπτωση του αναγνώρισης με την Ελένη (*Ας εμβαθύνουμε*, σελ.51), την αποτροπή της άμεσης αναγνώρισης του Μενέλαου στην περίπτωση της συνάντησης με τη Γερόντισσα που θα έδινε διαφορετική τροπή στην εξέλιξη της δράσης, αλλά και το ρόλο της απόκρυψης της ταυτότητας του Μενέλαου μπροστά στο Θεοκλύμενο. Καταλήγοντας σε αυτές τις ερμηνείες οι μαθητές μπορούν να καταθέσουν τη δική τους άποψη σχετικά με το αν, τελικά, η ρακοφορία του Μενέλαου αποτελεί κωμικό στοιχείο⁷⁶ ή αν, αντίθετα, καθιστά τραγικό πρόσωπο τον ήρωα και ταυτόχρονα εξυπηρετεί την πλοκή της ιστορίας.⁷⁷

Είναι πολύ σημαντικό και θετικό στοιχείο ότι μέσα από τα σχόλια για τη σκευή του Μενέλαου προκύπτει η βασική αντίθεση ανάμεσα στο *είναι* και το *φαίνεσθαι*. Αξιοποιώντας τα σχόλια σε συνδυασμό με το κείμενο, αλλά και τις κατευθύνσεις που χρειάζονται από την πλευρά του διδάσκοντα, οι μαθητές μπορούν να κατανοήσουν σε πρώτο επίπεδο τους δυο αντίθετους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί στο δράμα η ρακοφορία του Μενέλαου όσον αφορά στην αποκάλυψη της ταυτότητας του ήρωα, ζήτημα το οποίο τίθεται προς διερεύνηση από τις ενότητες *Ας εμβαθύνουμε* (βλ. σελ.45 για τη σκηνή με τη Γερόντισσα, σελ.53 για τη σκηνή με την Ελένη και σελ.99 για τη σκηνή με την απάτη εις βάρος του Θεοκλύμενου).

⁷⁶ Pippin (1960:155).

⁷⁷ Poldecki (1970:404).

Αναφορά στη σκευή της Ελένης γίνεται από τα σχόλια με αφορμή τους στίχους 1195-1197 στους οποίους η ηρωίδα περιγράφει τις αλλαγές που θα κάνει στην εμφάνισή της ώστε να είναι πειστικός ο θρήνος της (...*τα μαλλιά μου/θα κόψω, αντί λευκά θα βάλω μαύρα/το πρόσωπό μου άγρια θα ματώσω*). Το σχόλιο αναφέρει ότι αυτές οι λεπτομέρειες είναι χρήσιμες για να είναι σε θέση οι θεατές να αναγνωρίσουν την Ελένη όταν ξαναβγεί από το ανάκτορο με διαφορετική σκευή (σελ.82, σχ.8).

Συμπεραίνουμε ότι η έμφαση των υποσελίδιων θεατρικών σχολίων δίνεται κυρίως στη σκευή του Μενέλαου, καθώς, όπως δείξαμε, η ρακοφορία του ήρωα αποτελεί σημαντική παράμετρο των ερμηνευτικών εκδοχών που έχουν υιοθετηθεί από τους μελετητές και οι οποίες αναδεικνύονται στο εγχειρίδιο μέσω της ενότητας *Ας εμβαθύνουμε*. Μια πιο ουσιαστική και ολοκληρωμένη θεατρική ανάγνωση του δράματος επιτυγχάνεται μέσω της ενότητας *Ας γίνουμε θεατές*. Στην ενότητα αυτή τίγονται ζητήματα *όψεως*, τόσο για τη σκηνογραφία του χώρου όσο και για τη σκευή των υπόλοιπων προσώπων του δράματος. Οι μαθητές παρακινούνται να ανατρέξουν στο κείμενο και αντλήσουν στοιχεία μέσα από αυτό, ενώ παρέχεται και πλούσιο φωτογραφικό υλικό σύγχρονων θεατρικών παραστάσεων. Επομένως, στα υποσελίδια σχόλια παρέχονται τα πιο σημαντικά στοιχεία τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν στις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε*.

5.2 Σκηνοθετικές πληροφορίες

Τα σχόλια δίνουν μεγάλη βαρύτητα στη σκηνοθετική διάσταση του κειμένου και στηρίζουν αρκετά ικανοποιητικά τη θεατρική ανάγνωση παρέχοντας μια κατατοπιστική εικόνα για τις θεατρικές συμβάσεις και χωρίς να καθιστούν δεσμευτικές ορισμένες σκηνοθετικές προτάσεις, καθώς, όπως αναφέραμε προηγουμένως, ένα μεγάλο μέρος της θεατρικής ανάγνωσης επιτυγχάνεται μέσω της ενότητας *Ας γίνουμε θεατές* η οποία παρακινεί τους μαθητές να δώσουν τις δικές τους σκηνοθετικές προτάσεις.

Ένα θέμα το οποίο προκύπτει από τον υποσελίδιο σχολιασμό είναι ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα λόγια των ηθοποιών εκφωνούνται χωρίς να γίνονται

αντιληπτά από τους συνομιλητές. Για παράδειγμα, κατά τη συνομιλία της Ελένης με τον Τεύκρο, οι δυσάρεστες πληροφορίες που προκύπτουν κάνουν την ηρωίδα να αναφωνήσει *Ωω δυστυχία* (στ.157). Το σχόλιο του βιβλίου επισημαίνει ότι, σύμφωνα με τις συμβάσεις του θεάτρου, τα λόγια αυτά λέγονται έτσι ώστε να δίνεται η εντύπωση ότι δεν τα ακούει ο Τεύκρος (σελ.20, σχ.15).

Στο Α' Επεισόδιο, αμέσως μετά τη συνομιλία του με τη Γερόντισσα, ο Μενέλαος αποφασίζει να περιμένει τον Θεοκλύμενο και να δράσει αναλόγως με το πόσο επικίνδυνος θα παρουσιαστεί ο βασιλιάς (στ.565-570 *...Εδώ τώρα/θα καρτερώ το βασιλιά.../...σκληρός αν είναι/θα τρέξω.../...αν όμως δείξει καλοσύνη/βοήθεια του ζητάω...*). Το σχόλιο αναφέρει ακριβώς αυτή την πρόθεση του Μενέλαου προσθέτοντας ότι προφανώς θα κρυφτεί κάπου (σελ.46, σχ.28). Το ότι ο Μενέλαος σκοπεύει να κρυφτεί περιμένοντας το βασιλιά δεν προκύπτει άμεσα από το κείμενο, ίσως όμως υπαινίσσεται έμμεσα ως σκηνοθετική οδηγία που προσφέρει μια εξήγηση γιατί δεν τον αντιλαμβάνεται αμέσως η Ελένη όταν εξέρχεται από το ανάκτορο.⁷⁸

Η εμφάνιση του Αγγελιαφόρου γίνεται σε μια σημαντική στιγμή του δράματος, καθώς με την παρέμβασή του προωθεί την εξέλιξη της δράσης. Τρία σχόλια παραθέτουν στοιχεία για την παρουσία του Αγγελιαφόρου τα οποία βοηθούν τους μαθητές να «δουν» το κείμενο στη θεατρική του διάσταση, όσο αυτό είναι δυνατό, αλλά και να συνδυάσουν αυτά τα στοιχεία, ώστε να ανταποκριθούν την ενότητα *Ας γίνουμε θεατές* (σελ.55), στην οποία ζητείται από τους μαθητές να φανταστούν τη σκηνική παρουσία του Αγγελιαφόρου. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι με αφορμή το στίχο 661 (*με στείλαν οι συντρόφοι μας να ψάξω*) το σχόλιο μας πληροφορεί ότι αυτό είναι ένας έμμεσος τρόπος για να συστηθεί ένα νέο πρόσωπο στους θεατές και συνεχίζει αναφέροντας ότι πρόκειται για έναν από τους επιζήσαντες συντρόφους του Μενέλαου (σελ.54, σχ.2). Το πρώτο σκέλος του σχολίου δίνει χρήσιμα στοιχεία σχετικά με τη σκηνοθεσία του δράματος, το δεύτερο σκέλος όμως το θεωρούμε περιττό, καθώς είναι προφανές από το κείμενο ποιο είναι το πρόσωπο το οποίο έμμεσα αυτοσυστήνεται.

⁷⁸ Allan (2008:204).

Η εμφάνιση της Θεονόης προαναγγέλλεται από την Ελένη (στ.944 *βγαίνει όπου να' ναι η μάντισσα Θεονόη*). Το σχόλιο του βιβλίου παρατηρεί ότι είναι θεατρική σύμβαση η άφιξη νέων προσώπων να αναγγέλλεται από την Κορυφαία του Χορού ή από κάποιο πρόσωπο, τονίζοντας ότι σε αυτή την περίπτωση με το άνοιγμα των θυρών δημιουργείται και μια δραματική κατάσταση, καθώς η Ελένη χάνει το θάρρος της (σελ.70, σχ.1).

Στο Δ' Επεισόδιο, η Ελένη μας πληροφορεί για εξωσκηνικές ενέργειες που αφορούν στη στάση της Θεονόης απέναντι στον αδελφό της (στ.1500-1505 *Όλα καλά μες στο παλάτι, φίλες/.../του είπε/για χάρη μου, πως έχει πια πεθάνει*). Το σχόλιο που αναφέρεται σε αυτούς τους στίχους δεν προσφέρει κάποια καινούργια πληροφορία, απλώς διευκρινίζει περαιτέρω την ενεργητική στάση της μάντισσας. Συγκεκριμένα, το σχόλιο διατυπώνεται ως εξής:

Κατά τη διάρκεια το Β' Στασίμου ο Θεοκλύμενος φρόντισε να ρωτήσει την αδελφή του αν αλήθευαν οι πληροφορίες για το Μενέλαο. Η Θεονόη τον διαβεβαίωσε ότι ο Μενέλαος έχει πεθάνει. Επομένως, η στάση της Θεονόης υπήρξε ενεργητική, καθώς δεν περιορίστηκε απλώς στην αποσιώπηση της άφιξης του Μενέλαου στην Αίγυπτο, (σελ.110, σχ.1).

Θεατρικό σχόλιο αποτελεί η αναφορά στην εξασφάλιση της σιωπής του Χορού η οποία αποτελεί συνηθισμένο θέμα στις τραγωδίες όπου εξυφαίνεται από τους ήρωες μια «μηχανή». Το σχόλιο γίνεται με αφορμή την παράκληση της Ελένης να σιωπήσει ο Χορός (στ.1520-1522 *κι εσείς όμως/παρακαλώ το στόμα σας κρατήστε/κλειστό*), προσπάθεια η οποία, σύμφωνα με το σχόλιο είναι εύκολη αφού ο Χορός αποτελείται από Ελληνίδες σκλάβες που συμπαθούν τους Έλληνες (σελ.110, σχ.3). Το δεύτερο αυτό σκέλος του σχολίου είναι περιττό, καθώς οι μαθητές γνωρίζουν ήδη την ταυτότητα του Χορού, αλλά και ότι τα μέλη του είναι πρόθυμα να προσφέρουν τη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους στην Ελένη.

Στο τέλος του Δ' Επεισοδίου αποχωρούν η Ελένη μαζί με τον Μενέλαο. Με αφορμή την προσευχή του Μενέλαου στο Δία, το σχόλιο μας πληροφορεί ότι το ζευγάρι αποχωρεί από τη δεξιά πάροδο η οποία, σύμφωνα με τη θεατρική

σύμβαση, οδηγεί στο λιμάνι (σελ.114, σχ.21). Με βάση αυτά τα σχόλια, οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν τις κινήσεις των ηθοποιών και να κατανοήσουν τα μέρη του θεάτρου και τη λειτουργικότητά τους κατά την παράσταση.

Στην Έξοδο της τραγωδίας, κατά την αφήγηση του Αγγελιαφόρου Β' περιγράφεται η διαδικασία προσφοράς των νεκρικών τιμών που καταλήγει στη διαφυγή της Ελένης με το Μενέλαο. Τα όσα συνέβησαν δεν αναπαρίστανται στη σκηνή, ωστόσο μέσα από την περιγραφή του Αγγελιαφόρου προκύπτουν στοιχεία που μπορούν να δώσουν εικόνα των γεγονότων τόσο στους θεατές όσο και στους αναγνώστες. Έτσι, με αφορμή τους στίχους 1669-1670 (*κατέβαινε στη θάλασσα, με βήμα/βαρύ κι αργό τον άντρα της θρηνώντας*) το σχόλιο παρατηρεί ότι ο Αγγελιαφόρος μας μεταφέρει ένα κλίμα τελετουργίας (σελ.124, σχ.8).

Μετά την αγγελική ρήση, ο Θεοκλύμενος ορμά να πάρει εκδίκηση από τη Θεονόη και εμποδίζεται από τον Υπηρέτη. Το σχόλιο του βιβλίου παρουσιάζει και την άποψη ότι ενδεχομένως πρόκειται για την Κορυφαία του Χορού, ωστόσο φαίνεται ότι ο Θεοκλύμενος απευθύνεται σε άτομο αρσενικού γένους. Από το σχόλιο, βέβαια, δε φαίνεται από πού προκύπτει αυτό το συμπέρασμα, έτσι οι μαθητές πρέπει να αντιληφθούν ότι το σχόλιο λαμβάνει υπόψη και τον στίχο 1790 (...*εσύ, ένας σκλάβος*;).⁷⁹ Το σχόλιο προσθέτει επιπλέον ότι πρόκειται για υπηρέτη της Θεονόης, επομένως είναι φυσικό να εμποδίζει το Θεοκλύμενο που σκοπεύει να κινηθεί εναντίον της (σελ.132, σχ.3). Ο τρόπος με τον οποίο ο Υπηρέτης εμποδίζει το Θεοκλύμενο (στ.1789 ...*δε σ' αφήνω*) δεν είναι εμφανής στο μεταφρασμένο κείμενο. Έτσι, μέσω του σχολίου που δίνει την πρωτότυπη έκφραση (*ούκ αφήσομαι πέπλων*), οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουν το σκηνοθετικό δείκτη που ορίζει να κρατάει ο Υπηρέτης τον Θεοκλύμενο από τα ρούχα (σελ.132, σχ.4).

Αναφορά στο Χορό και τη δραματική του λειτουργία γίνεται ως επί το πλείστον στις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε*. Εκεί εξετάζονται ζητήματα

⁷⁹ Ο Allan (2008:339) υποστηρίζει ότι ο Θεοκλύμενος απευθύνεται σε γυναικείο πρόσωπο δικαιολογώντας τη χρήση του αρσενικού γένους (δούλος ών στο πρωτότυπο) ως γενική διατύπωση της άποψης ότι οι δούλοι δεν εναντιώνονται στη βούληση του αφέντη τους.

που σχετίζονται με την εμφάνιση των μελών του Χορού, τη σκευή και τις κινήσεις τους, καθώς και με τη γενικότερη δράση και λειτουργία του μέσα στην τραγωδία, ενώ τα υποσελίδια σχόλια είναι περιορισμένα και συγκεκριμένα έξι. Μια πληροφορία που δίνεται στα σχόλια του βιβλίου αφορά στην κίνηση του Χορού κατά τα λυρικά μέρη της τραγωδίας. Συγκεκριμένα, σχολιάζονται οι όροι «στροφή», «αντιστροφή» και «επωδός» οι οποίοι υπάρχουν στην αριστερή πλευρά του κειμένου. Επισημαίνεται, λοιπόν, στο σχόλιο ότι, όταν ο Χορός τραγουδούσε τη στροφή, κινούνταν προς τα δεξιά και, όταν τραγουδούσε την αντιστροφή κινούνταν προς τα αριστερά, ενώ κατά την επωδό έμενε ακίνητος (σελ.24, σχ.2). Με βάση το σχόλιο αυτό οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν την κίνηση του Χορού κατά τα λυρικά μέρη και να απαντήσουν σε ερωτήματα που θέτουν οι ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* σχετικά με τη σκηνική παρουσία των γυναικών του Χορού.

Στα σχόλια αναφέρεται ο ρόλος του Χορού να κλείνει μια σκηνή, όταν αυτή φτάνει στο τέλος της ή να παρεμβαίνει στο μέσο μιας σκηνής των διαλογικών μερών. Για παράδειγμα αναφέρουμε τους στίχους 1043-1045 (*Τα λόγια σου γεμάτα δυστυχία/.../πώς θα μιλήσει τάχα;*) για τους οποίους το σχόλιο παρατηρεί ότι η παρεμβολή αυτή του Χορού διαχωρίζει τη ρήση της Ελένης από τη ρήση του Μενέλαου (σελ.74, σχ.12). Ο Χορός παρεμβαίνει και σε άλλα σημεία του δράματος,⁸⁰ όμως επιλέγεται να σχολιαστεί σε αυτό το σημείο η παρέμβασή του, διότι αναδεικνύει το ρητορικό χαρακτήρα της σκηνής. Μια άλλη επισήμανση που γίνεται στα υποσελίδια σχόλια είναι ότι αποτελεί χαρακτηριστικό των χορικών του Ευριπίδη η αποστροφή του Χορού σε ένα από τα πρόσωπα του δράματος, ακόμα κι αν αυτό δεν βρίσκεται στη σκηνή (σελ.88, σχ.3). Το σχόλιο δίνεται με αφορμή την αποστροφή του Χορού στην Ελένη (στ.1236 *εσένα Ελένη, εσένα*).

⁸⁰ Για παράδειγμα: Β' Επεισόδιο στ.713-714 *Την ίδια κάνω ευχή πάντα χαρούμενος όταν σμίγουν δυο, διπλή η χαρά τους*, όπου ο Χορός συμμετέχει στη χαρά του ζευγαριού.

Κεφάλαιο 6

Σχόλια Ποιητικής Τεχνικής

Ένας από τους ειδικούς σκοπούς της διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας είναι «να δοκιμάσουν οι μαθητές την αισθητική απόλαυση από την ανακάλυψη και εκτίμηση της λογοτεχνικής αξίας των έργων των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων από μετάφραση στο βαθμό που αυτή, με την ποιότητά της διασώζει τους εκφραστικούς τρόπους του αρχαίου κειμένου και με τη σειρά της αποτελεί ένα νέο λογοτεχνικό κείμενο».⁸¹ Η αναγνώριση φορμαλιστικών σχημάτων ή βασικών τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών αλλά και η συνειδητοποίηση ότι οι συγκεκριμένες γλωσσικές επιλογές αποτελούν υφολογικές επιλογές συμβάλλουν σημαντικά στη διαδικασία της ερμηνείας.⁸² Συγκεκριμένα για την τραγωδία, η μελέτη των διαφορών ανάμεσα σε επικό και λυρικό ύφος, ο εντοπισμός μονολόγων, στιχομυθίας, αντιλαβής, αγγελικών ρήσεων και περιγραφών συμβάλλει, κατά ένα τρόπο και έως ένα βαθμό, στη διερεύνηση της λέξεως, παρά το γεγονός ότι το κείμενο διδάσκεται από μετάφραση.⁸³ Ωστόσο, τα περίφημα «καλογολικά στοιχεία» εξετάζονται συνήθως με αρκετή προχειρότητα συμβάλλοντας ελάχιστα στη διαμόρφωση του αισθητικού κριτηρίου των μαθητών.⁸⁴

Στον υποσελίδιο σχολιασμό του εγχειριδίου που εξετάζουμε συναντούμε συνολικά είκοσι σχόλια τα οποία αναφέρονται σε στοιχεία του κειμένου που

⁸¹ ΔΕΠΠΣ (2003: 3808, 3811).

⁸² Τσάφος (2004: 141, 145).

⁸³ Αλεξοπούλου, (2001: 485).

⁸⁴ Αθανασίου, Ανθογαλίδου (1977: 128).

αποτελούν υφολογικά χαρακτηριστικά. Δυο από αυτά αναφέρονται στο ρητορικό ύφος του κειμένου και τα συναντούμε στο Β' Επεισόδιο κατά την ικεσία των δυο συζύγων προς τη Θεονόη. Με αφορμή τους στίχους 1043-1045 (*Τα λόγια σου γεμάτα δυστυχία.../...πώς θα μιλήσει τάχα;*) και 1096-1098 (*Κάλλιο/σ' αυτά που λέω να στέρξεις' έτσι θα 'σαι/και δίκαιη και θα πάρω την Ελένη*), τα σχόλια τονίζουν το ρητορικό χαρακτήρα της σκηνής που θυμίζει «αγώνα λόγων» (σελ.74, σχ.12) και την τεχνική των δικανικών λόγων όπου συνοψίζονταν τα βασικά σημεία (σελ.76, σχ.21). Τα σχόλια αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν από τους μαθητές στην ενότητα *Ας εμβαθύνουμε* (σελ.77) όπου αναφέρεται η τακτική του Ευριπίδη να εντάσσει στα έργα του σκηνές που θυμίζουν «αγώνες λόγων», ενώ παράλληλα με την καθοδήγηση του διδάσκοντα και τις υπάρχουσες γνώσεις για το πνευματικό κλίμα της εποχής μπορούν να κατανοήσουν ότι αυτή η επιλογή του δημιουργού συνδέεται με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχει παραχθεί το συγκεκριμένο έργο.

Σε σχήματα λόγου αναφέρονται έξι σχόλια. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την αναφορά σε αναδίπλωση, δηλαδή σε επανάληψη, της λέξης *ήρθε* (στ.226, 227) μέσω της οποίας τονίζεται ότι το κλάμα πνίγει την Ελένη που επαναλαμβάνει την ίδια λέξη (σελ.26, σχ.12). Αναφέρονται, επίσης, και αρκετές παρομοιώσεις και μεταφορές. Για παράδειγμα, στους στίχους 218-223 η Ελένη παρομοιάζεται με τη Νεράιδα που κυνηγά ο Πάνας και το σχόλιο παρατηρεί ότι η παρομοίωση δεν είναι τυχαία, αφού ο Θεοκλύμενος πιέζει την ηρωίδα να γίνει γυναίκα του (σελ.24, σχ.9). Με αφορμή το στίχο 1830 (*το μαύρο σου σπαθί*) το σχόλιο διατυπώνει την εξής παρατήρηση: «*μαύρο σπαθί* είτε με την έννοια του φονικού, αυτού που φέρνει τον όλεθρο (πρβ. *μαύρη μέρα*) είτε με την έννοια του ξίφους που θα βαφτεί στο αίμα», (σελ.134, σχ.5).

Στα υφολογικά σχόλια συμπεριλαμβάνουμε στοιχεία τεχνικής, όπως η αντιλαβή, η στιχομυθία και η χρήση τυπικών φράσεων, καθώς συμβάλλουν στη διαμόρφωση του ύφους του κειμένου. Αναφορά στη χρήση στιχομυθίας γίνεται με αφορμή το διάλογο της Ελένης με το Θεοκλύμενο στο Δ' Επεισόδιο στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις επιτυχίας του σχεδίου (σελ.112, σχ.11). Δεν δίνεται κάποια περαιτέρω διευκρίνιση για τη χρήση της

στιχομυθίας στο δράμα, επομένως οι μαθητές πρέπει να ανατρέξουν στο Λεξικό Όρων της Αρχαίας Ελληνικής στο τέλος του βιβλίου. Αναφορά στην αντιλαβή γίνεται με αφορμή το διάλογο του Θεοκλύμενου με τον Υπηρέτη. Ο σχολιασμός αναφέρει ότι η μορφή του κειμένου απηχεί τα συναισθήματα των προσώπων που διαλέγονται, ενώ καταγράφει και τον αριθμό των στίχων οι οποίοι παρουσιάζουν το φαινόμενο της αντιλαβής (σελ.132, σχ.7).

Το ύφος του κειμένου διαμορφώνεται μέσα από τη χρήση τυπικών εκφράσεων. Συνολικά τρεις τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται στα σχόλια. Για παράδειγμα, στο Β΄ Επεισόδιο ο Μενέλαος αναφέρει ένα γνωμικό πριν από το οποίο παρατίθεται η φράση *Πολύ σοφός -όχι δικός μου- λόγος* (στ.574). Το σχόλιο παρατηρεί ότι πρόκειται για τυπική φράση που παραθέτει κάποιος πριν αναφέρει τη ρήση ενός σοφού (σελ.46, σχ.29).

Στην ποιητική τεχνική εντάσσονται όχι μόνο υφολογικά σχόλια αλλά και στοιχεία που αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής διαχειρίζεται το υλικό του και την οικονομία του έργου. Επισημαίνουμε, συγκεκριμένα, τον προφητικό λόγο του Ερμή, στον οποίο αναφέρεται η Ελένη, σύμφωνα με τον οποίο η ηρωίδα θα επιστρέψει στη Σπάρτη μαζί με το Μενέλαο (στ.69-71). Το σχόλιο αιτιολογεί αυτή την αναφορά της Ελένης παρατηρώντας ότι με αυτό τον τρόπο απαντά στο ερώτημα που έθεσε στον προηγούμενο στίχο (στ.68-69 *Τι να την κάνω/τη ζωή πια;*), (σελ.14, σχ.21). Με βάση αυτό το σχόλιο δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να αντιληφθούν την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ηρωίδα και παράλληλα να κάνουν υποθέσεις για την εξέλιξη της πλοκής, καθώς και να διατυπώσουν μια αρχική άποψη για τη τοποθέτηση της προφητείας μια ευτυχούς κατάληξης στην αρχή της τραγωδίας. Το σχόλιο θα φανεί χρήσιμο και στη συνέχεια της επεξεργασίας του δράματος. Από τη μια πλευρά, μέσα από τα λόγια του Τεύκρου θα αναιρεθεί η προσδοκία επανένωσης με το Μενέλαο (στ.155-156 *Δεν είδαν το Μενέλαο από τότε ;/Κανείς νεκρό τον έχουν στην Ελλάδα*), ενώ μέσα από τις δυο αντιτιθέμενες πηγές για την τύχη του

Μενέλαου, θα προκύψει η συνάντηση της Ελένης με τη Θεονόη μέσα στο παλάτι και θα προωθηθεί η πλοκή.⁸⁵

Μια ακόμη περίπτωση κατά την οποία τα σχόλια αναδεικνύουν την ποιητική τεχνική βρίσκεται στο Β' Επεισόδιο. Συγκεκριμένα, τα λόγια του Μενέλαου στους στίχους 820-821 (*απ' τους βαρβάρους/κάποιο να βρούμε τρόπο να σωθούμε*) αποτελούν προοικονομία της δραπέτευσης του ίδιου και της Ελένης όπως παρατηρεί το σχόλιο (σελ.62, σχ.32). Λίγο αργότερα στο σχολιασμό επισημαίνεται ότι στην τυπική σκηνή της αναγνώρισης οι ήρωες εξιστορούν τα πάθη τους και τώρα είναι η σειρά του Μενέλαου να αφηγηθεί τα δικά του, χωρίς λεπτομέρειες όμως, καθώς πρόκειται για γνωστές πληροφορίες, αλλά και επειδή δεν υπάρχει λόγος να επιβραδυνθεί η εξέλιξη του δράματος (σελ.64, σχ.2).

⁸⁵ Για την προφητεία στον Πρόλογο της *Ελένης* του Ευριπίδη βλ. Hamilton (1978: 288-293).

Κεφάλαιο 7

Γλωσσικά Σχόλια

Στα γλωσσικά σχόλια έχουμε εντάξει όσα παραθέτουν πληροφορίες ετυμολογίας, καθώς και ερμηνείας λέξεων, φράσεων ή το νόημα ολόκληρων στίχων. Σε γενικές γραμμές η επιλογή λέξεων και φράσεων προς ερμηνεία είναι εύστοχη, καθώς ορισμένες από αυτές δεν αποτελούν μέρος του καθημερινού λεξιλογίου και είναι λαϊκότερες ή ποιητικές, αποτελούν ειδικό λεξιλόγιο (για παράδειγμα η λέξη *δοιάκι* στο στίχο 1742) ή έχουν διαφορετική από τη συνηθισμένη σημασία. Διακρίνουμε, ωστόσο, ορισμένες περιττολογίες και αναφορές σε λέξεις ή φράσεις που δεν παρουσιάζουν δυσκολία, αλλά και παραλείψεις, καθώς θεωρούμε ότι υπάρχουν λέξεις οι οποίες ενδέχεται να δυσκολέψουν τους μαθητές. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εξής: *σύδεντρα* (στ.1221), *άραχλο* (στ.1239), *σκαρμούς* (στ.1750), *ξετελεύουν* (στ.1867).

Τα ετυμολογικά σχόλια που παρατίθενται υποσέλιδα αφορούν κυρίως την ετυμολογία ορισμένων κύριων ονομάτων, ενώ λίγα σχόλια δίνουν την ετυμολογία πρωτότυπων λέξεων που παρατίθενται στο σχολιασμό (βλ. Κεφάλαιο 8 Πρωτότυπο και Μεταφραστικές εκδοχές). Αναφέρουμε ενδεικτικά τις ετυμολογίες που δίνονται για το όνομα του Θεοκλύμενου και της Θεονόης στον Πρόλογο. Πρώτον, δίνεται η ετυμολογία *θεός + κλύω* (=ακούω), επομένως το όνομα σημαίνει αυτόν που σέβεται τους θεούς, και, δεύτερον, η ετυμολογία *θεός + κλύμενος* (=διάσημος). Σε αυτή την περίπτωση σημαίνει αυτόν που έγινε ονομαστός από θεϊκή εύνοια (σελ.10, σχ.6). Ενδιαφέρον για την ερμηνεία της τραγωδίας και τον παραλληλισμό της Ελένης με την Περσεφόνη θα είχε η αναφορά μιας τρίτης ετυμολογικής εκδοχής η οποία συσχετίζει το Θεοκλύμενο

με το θεό του Κάτω Κόσμου⁸⁶. Για το όνομα Θεονόη δίνεται η ετυμολογία *θεός + νοῦς*, επομένως σημαίνει το πρόσωπο που καταλαβαίνει τα θεία (σχ.8). Η ετυμολογία αυτή επανέρχεται στο Β΄ Επεισόδιο με αφορμή το στίχο 905 (*Όνομα για προφήτισσα*). Το σχόλιο διευκρινίζει το στίχο λέγοντας ότι αναφέρεται στην ετυμολογία του ονόματος (Θεονόη<Θεός + νοῦς). Πρόκειται, λοιπόν, για ένα περιττό σχόλιο, καθώς επαναλαμβάνει ό, τι και το σχόλιο του Προλόγου και δεν υποστηρίζει τη δυνατότητα να ανάκλησης της γνωστής πληροφορίας από τους μαθητές.

Στα λεξιλογικά και σημασιολογικά σχόλια έχουμε εντάξει αυτά τα οποία παρέχουν τη σημασία λέξεων του μεταφρασμένου κειμένου στο πλαίσιο της λεξικής σημασιολογίας και αυτά τα οποία αποδίδουν το νόημα στίχων διευκρινίζοντας για ποιο ή ποια πρόσωπα γίνεται ο λόγος ή το περιεχόμενο των λόγων κάποιου ήρωα (φραστική ή προτασιακή σημασιολογία).⁸⁷ Συνολικά πρόκειται για σαράντα ένα σχόλια από τα οποία τα δεκαέξι αφορούν τη σημασία λέξεων της μετάφρασης, ενώ τα υπόλοιπα σχόλια αφορούν το νόημα στίχων.

Αρχικά συναντούμε τις λέξεις *λογιέται* (στ.32) και *στέργεις* (στ.107) στον Πρόλογο. Τα σχόλια δίνουν τη σημασία *θεωρείται* (σελ.12, σχ.14) και *συμπαθείς, αγαπάς* (σελ.16, σχ.6) αντίστοιχα για τις δυο αυτές λέξεις οι οποίες επαναλαμβάνονται συχνά μέσα στο κείμενο, επομένως η αναφορά στη σημασία τους συμβάλλει θετικά στη κατανόηση του κειμένου και σε μεταγενέστερο στάδιο της διδασκαλίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους στίχους 66 (*λογιάζουνε*), 145 (*λογιάζεις*), 324 (*λογιέμαι*), 149 (*στέργεις*), 336 (*στέργει*), 614 (*στέργω*) , 1097 (*στέργεις*).

Στο Β΄ Επεισόδιο με αφορμή τη χρήση της λέξης *θεός* από τον Αγγελιαφόρο Α΄ (στ.786) το σχόλιο επισημαίνει ότι στον ενικό αριθμό η λέξη έχει την έννοια του θείου και όχι κάποιου συγκεκριμένου θεού (σελ.60, σχ.23).⁸⁸ Στο Β΄ Στάσιμο στο

⁸⁶ Για τη συσχέτιση του ονόματος του Θεοκλύμενου με τον Άδη και τα επίθετα *κλύμενος* και *περικλύμενος* που αποδίδονταν στο θεό του Κάτω Κόσμου βλ. Wolff (1973: 64, σημ.11), Foley (2001: 306).

⁸⁷ Για τη λεξική και φραστική σημασιολογία βλ. Fromkin κ.α. (2008: 238 κε.).

⁸⁸ Allan (2008: 228).

οποίο κυριαρχεί ο ήχος και η μουσική, γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί στα σχόλια το είδος του ήχου που περιγράφεται στο μεταφρασμένο κείμενο. Με αφορμή τους στίχους 1477-1478 (*πρωτόπιασε ένα τύμπανο/κι ένα βαθύλαλο χαλκό*) το σχόλιο αποδίδει το επίθετο *βαθύλαλο* ως «υπόκωφο, βαρύ ήχο είτε των τυμπάνων είτε της φλογέρας», (σελ.106, σχ.7). Ως προς την επεξήγηση του επιθέτου δεν υπάρχει αντίρρηση, ωστόσο η αναφορά του κειμένου στο *χαλκό* δεν μπορεί να εννοεί το τύμπανο ή τη φλογέρα αλλά κάποιο χάλκινο μουσικό όργανο, πιθανώς τα κύμβαλα που ήταν χαρακτηριστικό μουσικό όργανο της λατρείας της Κυβέλης.⁸⁹

Περιττή θεωρούμε τη διευκρίνιση που γίνεται για τους *Δαναούς* και *Πριαμίδες* (στ.275), για τους οποίους αναφέρεται ότι πρόκειται για τους Έλληνες και Τρώες αντίστοιχα (σελ.28, σχ.19). Περιττό, επίσης, κρίνουμε ότι είναι το σχόλιο το οποίο διευκρινίζει τη φράση *και φέραν* (στ.452) δίνοντας ως ισοδύναμο τη μετοχή *φέρνοντας* (σελ.40, σχ.3), καθώς το σημείο του κειμένου δεν παρουσιάζει δυσκολία κατανόησης ούτε το σχόλιο προσφέρει κάποια χρήσιμη πληροφορία ή επεξήγηση, ενώ το ίδιο ισχύει για τη φράση *μα τι να πω* (στ.542) η οποία επεξηγείται στο σχολιασμό ως *μα τι να σκεφτώ, τι να υποθέσω* (σελ.46, σχ.24).

Από τα υπόλοιπα σχόλια δεκαπέντε διευκρινίζουν για ποιο πρόσωπο γίνεται λόγος στο κείμενο. Για παράδειγμα, με τη φράση *ο πιο μεγάλος άντρας της Ελλάδας* (στ.49) εννοείται ο Αχιλλέας (σελ.12, σχ.17), ενώ στο Γ' Επεισόδιο το σχόλιο αναφέρεται στη δισημία της αντωνυμίας *αυτός* στο στίχο 1321 (*κι όπου λογιάζω αυτός ας φτάσει*) με την οποία η Ελένη αναφέρεται στο Μενέλαο και διατυπώνει μια ευχή, ενώ ο Θεοκλύμενος που αγνοεί την ταυτότητα του ναυαγού εκλαμβάνει τα λόγια της Ελένης ως κατάρα (σελ.96, σχ.12). Υπάρχουν, επίσης, περιπτώσεις για τις οποίες θεωρούμε ότι τα σχόλια είναι περιττά, καθώς είναι σαφές για ποια πρόσωπα γίνεται ο λόγος, επομένως δεν υπάρχει περαιτέρω συμβολή στην κατανόηση του κειμένου. Για παράδειγμα, στην Έξοδο οι Διόσκουροι απευθύνονται στο Θεοκλύμενο κάτι το οποίο είναι σαφές για τους μαθητές από την προσφώνηση *Θεοκλύμενε* (στ.1813) και, όμως, το σχόλιο

⁸⁹ Allan (2008: 305).

παρατηρεί ότι με την αντωνυμία για σένα (στ.1835) εννοείται ο Αιγύπτιος βασιλιάς.

Μια άλλη περίπτωση αναφοράς σε πρόσωπα που επεξηγείται στα σχόλια είναι η χρήση ενικού ή πληθυντικού αριθμού για να δηλωθεί το σύνολο προσώπων ως ενιαία ενότητα ή ως ξεχωριστά μέλη. Δυο σχόλια αφορούν στο Χορό. Στην α' αντιστροφή του κομμού ο Χορός μιλάει σε ενικό αριθμό για τον εαυτό του (Πάροδος, στ.213 *άπλωνα...*) γιατί εκφράζει, τη δράση ή τα συναισθήματα όλων των μελών του, σύμφωνα με τη θεατρική σύμβαση (σελ.24, σχ.7). Στο αμοιβαίο που ακολουθεί, η Ελένη απευθύνεται στο Χορό χρησιμοποιώντας πληθυντικό αριθμό (στ.372 *...καλές μου...*) και το σχόλιο σημειώνει ότι αυτό γίνεται επειδή η Κορυφαία μιλάει ως εκπρόσωπος όλων των γυναικών του Χορού (σελ.34, σχ.34).

Άλλα δέκα σχόλια παραθέτουν το νόημα φράσεων όπως αυτό προκύπτει από τα λόγια των ηρώων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη φράση του Μενέλαου *Αυτά με κείνα σμίγουν* (στ.687) για την οποία το σχόλιο επεξηγεί ότι τα λόγια του Αγγελιαφόρου (*αυτά*) συμφωνούν με τα λόγια της Ελένης ή της Γερόντισσας (*κείνα*), (σελ.54, σχ.11). Επίσης, στους στίχους 1070-1073 ο Μενέλαος ζητά από τον Άδη να φέρει πίσω τους νεκρούς της Τροίας (*...ή φερ' τους/στη ζωή πάλι, ή ετούτη ανάγκασέ την.../...να μου δώσει τη γυναίκα μου*) και το σχόλιο επεξηγεί τα λόγια του ήρωα αναφέροντας ότι αν δεν πάρει πίσω την Ελένη, ο θάνατος τόσων ανθρώπων δε θα έχει νόημα (σελ.76, σχ.18).

Κεφάλαιο 8

Πρωτότυπο και Μεταφραστικές Εκδοχές

Η επιλογή των συγγραφέων του εγχειριδίου να παραθέσουν σε κάποιες περιπτώσεις λέξεις ή φράσεις του πρωτότυπου κειμένου αποδεικνύεται χρήσιμη για την κατανόηση ορισμένων σημείων για τα οποία η νεοελληνική μετάφραση δεν επαρκεί, αναδεικνύοντας ερμηνευτικά ή θεατρικά ζητήματα. Παράλληλα, με την αναφορά σε μεταφράσεις της *Ελένης* από άλλους συγγραφείς, οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι η μετάφραση του βιβλίου τους δεν είναι η μοναδική εκδοχή απόδοσης του αρχαίου κειμένου αλλά πρόκειται για μια δημιουργική διαδικασία από την οποία μπορούν να προκύψουν διάφορες μεταφραστικές εκδοχές. Στον υποσελίδιο σχολιασμό γίνονται έντεκα αναφορές σε λέξεις ή φράσεις του πρωτότυπου κειμένου, ενώ η παράθεση μεταφραστικών εκδοχών χωρίς αναφορά στο πρωτότυπο είναι πέντε.

Ορισμένες από τις λέξεις που επιλέγονται για να παρατεθούν έχουν αμφίσημη σημασία στο πρωτότυπο. Επισημαίνουμε ενδεικτικά τη λέξη *τλήμων* η οποία αναφέρεται στη λέξη *δύσμοιρη* της μετάφρασης (στ.133) και, όπως παρατηρείται στο σχόλιο

έχει δυο σημασίες: α) (ενεργητική) αυτή που προξένησε συμφορές (έτσι θα ερμηνεύει τη λέξη ο Τεύκρος) και β) (παθητική) αυτή που πέρασε συμφορές (αυτή τη σημασία προφανώς δίνει στην λέξη η Ελένη), (σελ.18, σχ.9).

Μέσω αυτών των παρατηρήσεων αλλά και επιπλέον επισημάνσεων του διδάσκοντα οι μαθητές μπορούν να αντιληφθούν ότι η επιλογή αμφίσημων

λέξεων από τον ποιητή συνδέεται με το σχετικισμό που έφεραν στο προσκήνιο οι σοφιστές,⁹⁰ σχετίζεται δηλαδή με το πνευματικό κλίμα μέσα στο οποίο συντέθηκε και «διδάχτηκε» η τραγωδία. Δυο ακόμη έννοιες που σχετίζονται με το σοφιστικό κίνημα και παρατίθενται πρωτότυπες στο σχολιασμό είναι η *κενή δόκησις* και η *εύβουλία*. Η πρώτη φράση αποδίδεται ως *κούφια ιδέα* στη μετάφραση (στ.42) και το σχόλιο (σελ.12, σχ.15) παραθέτει την ετυμολογία (*δόκησις* < *δοκεῖ* = φαίνεται) και τη σημασία (*εικασία, γνώμη, φαντασία*). Η αναφορά του σχολίου στην *κενήν δόκησιν* εισάγει τους μαθητές στο ιδεολογικό πλαίσιο της τραγωδίας, στις αντιθέσεις είναι – φαίνεσθαι, γνώση – άγνοια, όνομα – σώμα. Παραλείπεται, ωστόσο, να επισημανθεί ότι αφηρημένα ουσιαστικά με κατάληξη *-σις*, όπως η *δόκησις*, αποτελούν χαρακτηριστικό της πνευματικής επανάστασης της εποχής και συγγραφέων όπως ο Ευριπίδης και ο Θουκυδίδης.⁹¹ Θεωρούμε ότι μια τέτοια επισήμανση, όχι μόνο υποστηρίζει την προσπάθεια των μαθητών να ερμηνεύσουν το έργο με βάση το ιστορικό πλαίσιο, αλλά επιπλέον ανταποκρίνεται στο αντιληπτικό επίπεδο των μαθητών, ενώ αποτελεί γνώση χρήσιμη για επόμενη χρονιά στην οποία οι μαθητές θα διδαχθούν Θουκυδίδη από το πρωτότυπο. Στο Β΄ Επεισόδιο η φράση στο στίχο 837 *σωστό μυαλό και νους, να σωστός μάντης* αποδίδει το πρωτότυπο *γνώμη δ' άριστη μάντις τ' εύβουλία*. Το σχόλιο παρατηρεί ότι *εύβουλία*, δηλαδή σωστή κρίση και σωστό μυαλό, υπόσχονταν να διδάξουν οι σοφιστές (σελ.62, σχ.39).

Άλλες αναφορές σε λέξεις ή φράσεις του πρωτότυπου κειμένου είναι η λέξη *θύγατερ* που αποδίδεται ως *παιδί μου* (στ.786). Το σχόλιο διευκρινίζει σε ποιο πρόσωπο απευθύνεται ο Αγγελιαφόρος, καθώς με την προσφώνηση της μετάφρασης *παιδί μου* δεν είναι σαφές αν εννοείται η Ελένη ή ο Μενέλαος (σελ.60, σχ.24). Στο Α΄ Στάσιμο για τη φράση *του χαμού ο γαμπρός* (στ.1232) δίνεται η πρωτότυπη λέξη *αινόγαμος* και η ετυμολογία της από το επίθετο *αίνος* που σημαίνει ολέθριος (σελ.88, σχ.2). Το σχόλιο παραθέτει επιπλέον την απόδοση της λέξης από έξι διαφορετικούς μεταφραστές δίνοντας έτσι μια εικόνα στους μαθητές για την ποικιλία των μεταφραστικών επιλογών. Στην Έξοδο, με αφορμή τη φράση του Υπηρέτη *δε σ' αφήνω* (στ.1789), το σχόλιο

⁹⁰ Romilly (1997: 182).

⁹¹ Allan (2008: 152).

παραθέτει το αντίστοιχο χωρίο από το πρωτότυπο, *οὐκ ἀφήσομαι πέπλων*, από το οποίο προκύπτει ότι ο Υπηρέτης κρατάει το Θεοκλύμενο από τα ρούχα και, επομένως, η αναφορά αυτή λειτουργεί ως σκηνοθετικός δείκτης (σελ.132, σχ.4).

Από τα πέντε σχόλια που παραθέτουν διαφορετικές μεταφραστικές εκδοχές χωρίων του κειμένου χωρίς την παράθεση του πρωτότυπου τρία αναφέρονται σε μεταφράσεις άλλων μεταφραστών. Για παράδειγμα, με αφορμή τους στίχους 383-385 (*Το φως του ήλιου τάχα θα το βλέπει,/το τέθριππό του το άρμα και των άστρων/τους δρόμους*), στο σχόλιο (σελ.34, σχ.35) παρατίθεται η εκδοχή του Ε. Χατζηανέστη (*Το φως άραγε βλέπει [ο Μενέλαος]/να βλέπει τα τέσσερα τ' άλογα του ήλιου, την πορεία των άστρων;*).

Οι υπόλοιπες μεταφραστικές εκδοχές παραθέτουν μια μετάφραση περισσότερο πιστή και όχι τόσο λογοτεχνική με στόχο να διαφανεί σαφέστερα το νόημα ενώ σε άλλες περιπτώσεις παρατίθεται απλά το νόημα. Μια πιο πιστή μετάφραση δίνεται, για παράδειγμα, για τους στίχους 454-456 (*Εγώ περιπλανιέμαι/τόσον καιρό...όσο/χρειάστηκα την Τροία για να κουρσέψω*). Το σχόλιο παρατηρεί ότι ο Μενέλαος δεν περιπλανήθηκε δέκα χρόνια αλλά επτά, επομένως, μια πιο πιστή μετάφραση των λόγων του θα ήταν η εξής: *περιπλανιέμαι από τότε που κούρσεψα την Τροία* (σελ.40, σχ.6). Επίσης, με αφορμή το στίχο 146 (*Την είδα εγώ κι ακόμα ο νους τη βλέπει*), το σχόλιο παρέχει μια πιο πιστή μετάφραση (*Την είδα εγώ, και αυτός που βλέπει είναι ο νους*), ενώ παράλληλα ερμηνεύει το νόημα της μετάφρασης αυτής ταυτίζοντας το νου με τη λογική και καταλήγει υποστηρίζοντας ότι ο Τεύκρος εκφράζει την ακλόνητη πεποίθηση του για ό, τι είδε (σελ.18, σχ.13).

Κεφάλαιο 9

Διακειμενικά Σχόλια

Η διακειμενικότητα, δηλαδή η εσωτερική ιδιότητα του κειμένου να μετασχηματίζει και να αφομοιώνει ένα ή περισσότερα κείμενα διατηρώντας την προσωπική στρατηγική και ιδεολογία του,⁹² αποτελεί έναν άξονα διδασκαλίας που συμπληρώνει και ενισχύει την ενδοκειμενική ερμηνεία.⁹³ Η διακειμενικότητα σχετίζεται με την πράξη της ανάγνωσης, καθώς αφενός ο συγγραφέας ενσωματώνει στο έργο του αναφορές σε προγενέστερα έργα, αφετέρου ο αναγνώστης αναγνωρίζει τα διακείμενα και παράλληλα μεταφέρει τις δικές του αναγνωστικές εμπειρίες με αποτέλεσμα να διαμορφώνει το νόημα με το δικό του προσωπικό τρόπο.⁹⁴

Όσον αφορά στην αρχαία γραμματεία, οι μελετητές πάντα ενδιαφέρονταν για τα παράλληλα κείμενα και τον τρόπο με τον οποία αυτά επηρεάζουν την ερμηνεία ενός κειμένου.⁹⁵ Η τραγωδία τοποθετεί το θέμα της μέσα στο μυθολογικό σώμα, όμως παράλληλα αναφέρεται και σε άλλες ιστορίες του μυθολογικού σώματος ανακυκλώνοντας και επαναχρησιμοποιώντας τα στοιχεία της πλοκής τους διαμορφώνοντας νέους συνδυασμούς η μελέτη των οποίων παρέχει μια πολυσύνθετη σειρά διακειμενικών αναφορών.⁹⁶

Σε ένα λογοτεχνικό κείμενο τα διακείμενα παίρνουν τη μορφή παραθεμάτων, υπαινιγμών, παραπομπών σε άλλα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, μοτίβων που

⁹² Σιαφλέκης (1989: 18).

⁹³ ΥΠΕΠΘ – ΠΙ (2002: 34).

⁹⁴ Καλογήρου (2011: 2).

⁹⁵ Fowler (1997: 14).

⁹⁶ Friedman (2007: 195).

είναι κοινοί τόποι σε πολλούς δημιουργούς,⁹⁷ τόσο προγενέστερης όσο και μεταγενέστερης εποχής από την εποχή σύνθεσης του συγκεκριμένου έργου. Έτσι, στην Ελένη εντοπίζουμε διακειμένα που μας παραπέμπουν σε ένα αρκετά ευρύ φάσμα της μυθολογικής παράδοσης. Τα υποσελίδια σχόλια εστιάζουν στο ομηρικό έπος, ενώ υπάρχουν αρκετές αναφορές σε λογοτεχνικά μοτίβα που εκτείνονται χρονικά από την εποχή του ομηρικού έπους έως τη σύγχρονη λογοτεχνία με έμφαση στο δημοτικό τραγούδι.

Τα διακειμενικά στοιχεία που αναδεικνύονται μέσω του υποσελίδιου σχολιασμού και αφορούν το ομηρικό έπος είναι έξι, ενώ ένα σχόλιο μας παραπέμπει σε τραγωδία του Αισχύλου. Στο Α' Επεισόδιο συναντούμε τέσσερις αναφορές στον Οδυσσέα στον οποίο παραπέμπει η μορφή του ευριπίδειου Μενέλαου. Για παράδειγμα, με αφορμή τους στίχους 454-455 (*Εγώ περιπλανιέμαι/τόσον καιρό στο κύμα ο δόλιος*), το σχόλιο μας παραπέμπει στην *Οδύσσεια* παραθέτοντας στίχους από την αρχή του ομηρικού έπους σε μετάφραση Ζ. Σίδερη για να δείξει ότι η αντίθεση ανάμεσα στον περιπλανώμενο Μενέλαο και όλους τους υπόλοιπους Έλληνες θυμίζει την περίπτωση του Οδυσσέα (σελ.40, σχ.5).

Όσον αφορά τα μοτίβα, τα σχόλια που παρατίθενται είναι έξι. Αναφερόμαστε ενδεικτικά στον Πρόλογο και στο παράπονο της Ελένης ότι από παντού ακούει κατάρες (στ.65). Σύμφωνα με το σχόλιο, «οι κατάρες προς την Ελένη αποτελούν κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική γραμματεία, ένα δηλαδή μοτίβο επαναλαμβανόμενο», (σελ.14, σχ.20). Επίσης, στο σχολιασμό του Γ' Στάσιμου γίνεται αναφορά στα δημοτικά τραγούδια στα οποία ζητούν από τα πουλιά να μεταφέρουν μηνύματα σε μακρινούς τόπους (σελ.120, σχ.17), όπως στο στ.1634 (*το μαντάτο ετούτο διαλαλήστε*), επομένως και σε αυτή την περίπτωση υπάρχει ένα ποιητικό μοτίβο.

Η διακειμενικότητα στο διδακτικό εγχειρίδιο αναδεικνύεται κυρίως μέσω των παράλληλων κειμένων που παρατίθενται στις δεξιές σελίδες μετά τις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε*. Ωστόσο, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τη διακειμενική προσέγγιση του κειμένου μέσω των σχολίων που

⁹⁷ Αργυροπούλου (2003: 33), Καλογήρου (2001:2).

αναλύθηκαν παραπάνω. Τα σχόλια, βέβαια, δεν καλύπτουν όλο το φάσμα των διακείμενων που προκύπτουν και εστιάζουν κυρίως στα όμοια χαρακτηριστικά του ευριπίδειου Μενέλαου με τον ομηρικό Οδυσσέα, ενώ δεν γίνεται κάποια αναφορά στους υπαινιγμούς του ποιητή για τη σχέση της Ελένης με την Πηνελόπη.⁹⁸ Σημαντικά είναι τα σχόλια που αναδεικνύουν τα λογοτεχνικά μοτίβα, με βάση τα οποία οι μαθητές μπορούν να επεξεργαστούν κάποια από τα παράλληλα κείμενα του βιβλίου τους ή και άλλα λογοτεχνικά έργα.

⁹⁸ Holmberg (1995: 21-22).

Κεφάλαιο 10

Σχόλια Κριτικής Κειμένου

Ιδιαίτερη κατηγορία σχολίων αποτελεί αυτή η οποία αναφέρεται σε στοιχεία κριτικής του κειμένου, δηλαδή στην εργασία και τις προσπάθειες των μελετητών να αποκαταστήσουν και να ανασυγκροτήσουν ένα αρχαίο κείμενο που έχει παραδοθεί με φθορές λόγω χρόνου ή μεταβολών που επέφεραν σε αυτό οι αντιγραφείς των χειρογράφων και οι λόγιοι.⁹⁹

Συνολικά δεκατρία σχόλια παρατίθενται στον υποσελίδιο σχολιασμό τα οποία παρουσιάζουν περιπτώσεις προβληματικών στίχων μέσα στο κείμενο της *Ελένης*. Για παράδειγμα, με αφορμή τους στίχους 564-565 (*κι εμένα/το Μενέλαο, που την άναψα*), το σχόλιο επισημαίνει:

κάποιος μελετητής διαγράφει τη φράση αυτή, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει λόγος να συστηθεί ο Μενέλαος εδώ. Πιθανόν πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη από έναν ηθοποιό. Θα μπορούσε ωστόσο να αντιτείνει κάποιος ότι η επώνυμη αναφορά *Μενέλαος* και η συμπλήρωση *με γνωρίζουνε παντού* είναι απαραίτητα στοιχεία, για να περιγράψουν το Μενέλαο ως αλαζόνα στρατηγό, (σελ.46, σχ.27).

Επίσης, στο Α' Στάσιμο, οι στίχοι 1268-1269 παραδόθηκαν φθαρμένοι, όπως σημειώνει το σχόλιο, γεγονός που προβληματίζει τους μελετητές σχετικά με το νόημα, καθώς προηγείται ένας σκεπτικισμός σχετικά με το ρόλο των θεών και

⁹⁹ Mioni (2004[1977]: 127).

ενδεχομένως ο Ευριπίδης προσπαθεί να αποφύγει την κατηγορία για ασέβεια. Το σχόλιο συνεχίζει αναφέροντας ότι άλλοι μελετητές, επιχειρώντας να αποκαταστήσουν το κείμενο, δίνουν διαφορετική ερμηνεία στους στίχους (σελ.90, σχ.8). Το σχόλιο μπορεί να αξιοποιηθεί στην ενότητα *Ας εμβραθύνουμε* (σελ.91) στο οποίο συζητείται το θέμα του ρόλου και της φύσης των θεών και οι μαθητές μπορούν να αναπτύξουν τη δική τους κρίση λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές ερμηνείες που προκύπτουν από τα επιχειρήματα των μελετητών σχετικά με την παράδοση του κειμένου.

Όσον αφορά τη χρήση των παραπάνω σχολίων θα συμφωνήσουμε με το σκεπτικό των συγγραφέων να εντάξουν στο διδακτικό εγχειρίδιο ένα θέμα εντελώς άγνωστο στους μαθητές που συνδέεται με την παράδοση, αποκατάσταση, μετάφραση και σχολιασμό - ερμηνεία των κειμένων.¹⁰⁰ Τα σχόλια στα οποία γίνεται αναφορά σε στοιχεία κριτικής του κειμένου (αθέτηση στίχων, εξοβελισμός, εμβόλιμοι στίχοι, φθορά κειμένου) έχουν σημείο αναφοράς την ενότητα *Ας εμβραθύνουμε* που αφορά το Β' Στάσιμο (σελ.105). Στην ενότητα αυτή δίνονται ορισμένες πληροφορίες για την παράδοση των αρχαίων κειμένων οι οποίες «εξάπτουν τη φαντασία, ζωντανεύουν το παρελθόν και προβάλλουν την αξία της αρχαίας γραμματείας, αλλά και τον κόπο όλων όσοι πάσχισαν να τη διασώσουν».¹⁰¹ Αναφέραμε στο Κεφάλαιο 8 *Πρωτότυπο και μεταφραστικές εκδοχές* τη σημασία της συνειδητοποίησης των διαφορετικών μεταφράσεων οι οποίες έχουν να κάνουν με τις επιλογές του εκάστοτε μεταφραστή, όμως τα σχόλια κριτικής του κειμένου αναδεικνύουν και μια άλλη, καινούργια για τους μαθητές, διάσταση. Αυτή ακριβώς είναι και η καινοτομία του συγκεκριμένου εγχειρίδιου, καθώς οι συγγραφείς δεν αρκούνται να παραθέσουν απλώς τις διαφορετικές ερμηνείες αλλά παραθέτουν την επιστημονική εργασία που υπάρχει πίσω από το κείμενο.

¹⁰⁰ Βιβλίο Καθηγητή (2006: 93).

¹⁰¹ Βιβλίο Καθηγητή (2006: 93-94).

Κεφάλαιο 11

Επίλογος

Μετά την αναλυτική παρουσίαση των υποσελίδιων σχολίων του διδακτικού εγχειριδίου της Ελένης καταλήγουμε στο γενικό συμπέρασμα ότι οι πληροφορίες που παρατίθενται στον υποσελίδιο σχολιασμό συμβάλλουν κατά ένα μεγάλο βαθμό στη διαδικασία της ερμηνείας του μεταφρασμένου κειμένου. Από την σκοπιά της φιλολογικής έρευνας επισημαίνουμε ότι τα σχόλια αποτελούν μια επαρκή πηγή άντλησης, όχι τόσο έτοιμων ερμηνειών, αλλά κυρίως στοιχείων, δεδομένων, αναφορών και υπαινιγμών σε θεμελιώδη ζητήματα της *Ελένης* που οι μαθητές μπορούν να αξιοποιήσουν στην προσπάθεια της ερμηνευτικής ανάγνωσης του κειμένου. Αναφέρονται, επιπλέον, σε ορισμένα θέματα αρχαιογνωστικού ενδιαφέροντος πολλά από τα οποία δεν έχουν απλώς πληροφοριακό ή διευκρινιστικό χαρακτήρα, αλλά παίζουν σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της τραγωδίας. Είναι φανερό, επίσης, η υιοθέτηση των νεότερων λογοτεχνικών προσεγγίσεων των αρχαίων κειμένων, καθώς μέσω του σχολιασμού αναδεικνύονται στοιχεία αφηγηματολογίας και διακειμενικότητας, ενώ η συστηματική προσπάθεια για αποφυγή έτοιμων ερμηνειών αποδεικνύει την αξιοποίηση των αναγνωστικών θεωριών.

Από την πλευρά των παιδαγωγικών και διδακτικών αρχών το διδακτικό εγχειρίδιο παρουσιάζει πολλές αρετές. Πρώτα απ' όλα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο τρόπος παράθεσης των σχολίων σε χρωματιστό πλαίσιο διευκολύνει σημαντικά το μαθητή στην αναζήτηση των πληροφοριών στα σχόλια και κατ'

επέκταση στην απρόσκοπτη επεξεργασία του κειμένου.¹⁰² Τα σχόλια είναι ευσύνοπτα σε έκταση και καταλαμβάνουν συνήθως μια έως δυο σειρές, ενώ ελάχιστα σχόλια εκτείνονται σε τέσσερις σειρές. Η συντομία αυτή, ωστόσο, δεν είναι ανασταλτική για την παράθεση καίριων σχολίων τα οποία έχουν ως αφορμή πάντα το κείμενο και στόχο να φωτίσουν το ίδιο το κείμενο, επομένως, τόσο ο τρόπος παράθεσης του υποσελίδιου σχολιασμού όσο και το περιεχόμενο των σχολίων κινείται με βάση την κειμενοκεντρική προσέγγιση. Σε κάθε σχόλιο μπορεί να υπάρχουν στοιχεία που αφορούν διαφορετικές προσεγγίσεις του δραματικού κειμένου, δηλαδή δεν υπάρχει μια πληροφορία σε κάθε σχόλιο. Σχόλια που αφορούν το ίδιο θέμα επανέρχονται σε διαφορετικά σημεία όχι ως επαναλήψεις, αλλά με στόχο να προσφέρουν επιπλέον πληροφορίες σχετικά με το θέμα, έτσι ώστε να γίνονται παλίνδρομες αναγνώσεις του έργου και να ενισχύεται η κριτική σκέψη των μαθητών.¹⁰³ Με αυτό τον τρόπο οι μαθητές κατανοούν τη σημασία κάθε στοιχείου για την εξέλιξη και συνοχή του έργου.¹⁰⁴

Τα σχόλια ενισχύουν, επιπλέον, το διαλεκτικό μοντέλο διδασκαλίας, καθώς αποφεύγουν να προσφέρουν έτοιμες ερμηνείες και προκαλούν τη συζήτηση κατά την οποία οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι το βασικό θέμα κάθε ενότητας δεν είναι μια στατική ιδέα αλλά παρουσιάζει πολλές διασυνδέσεις και μπορεί να προσεγγιστεί από πολλές πλευρές με τη δυνατότητα προσαρμογών και αλλαγών.¹⁰⁵ Υπ' αυτή την έννοια, τα σχόλια αποτελούν ένα προπαρασκευαστικό στάδιο και έναν συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στο κείμενο και τις ενότητες *Ας γίνουμε θεατές* και *Ας εμβαθύνουμε* στις γίνεται η επεξεργασία και ερμηνεία του κειμένου μέσα από επιπλέον αναγνώσεις.

Όσον αφορά τους στόχους του Αναλυτικού Προγράμματος, έχει διαφανεί από την ανάλυση των σχολίων ότι αυτά αναδεικνύουν τις περισσότερες πτυχές προσέγγισης της αρχαίας τραγωδίας ως γραμματειακού είδους, ενώ σε ικανοποιητικό βαθμό υποστηρίζεται και ο αρχαιογνωστικός σκοπός του μαθήματος. Οι μαθητές μέσα από τα σχόλια έχουν τη δυνατότητα να

¹⁰² Βλ. Καψάλη, Χαραλάμπους (1995: 232-233) για τη δόμηση και τα χρώματα στα σχολικά εγχειρίδια.

¹⁰³ Πεπονή (1998: 70).

¹⁰⁴ Φουντοπούλου (2010: 142).

¹⁰⁵ Φράγκος (1977: 74).

διερευνήσουν σε ένα πρώτο βαθμό το μύθο, το ήθος των ηρώων, τη διάνοια του έργου, τα ιδιαίτερα υφολογικά χαρακτηριστικά της τραγωδίας, αλλά και τη διαχρονική αξία της μέσα από τη σύνδεσή της με προγενέστερα και μεταγενέστερα λογοτεχνικά είδη και μέσω εκείνων των καταστάσεων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον έξω από τα όρια τόπου, χρόνου και μόρφωσης. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια να ενταχθεί το κείμενο στις ιστορικές συντεταγμένες του έτσι ώστε να μην γίνονται γενικεύσεις και άτοποι αναχρονισμοί.

Παρ' όλα αυτά πρέπει να επισημάνουμε ότι τα σχόλια παρουσιάζουν ορισμένα αρνητικά στοιχεία που δεν διευκολύνουν τη διαδικασία της ερμηνείας. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οι διάφορες επαναλήψεις σχολίων τα οποία δεν προσφέρουν κάποια νέα πληροφορία, αλλά διατυπώνουν γνωστά δεδομένα και αποτρέπουν την αυτενέργεια του μαθητή στην προσπάθεια να ανακαλέσει τα γνωστά σχήματα και να τα εισάγει σε νέο περιβάλλον. Η αυτενέργεια του μαθητή αποτρέπεται, επίσης, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες παρέχονται έτοιμες ερμηνείες στις οποίες μπορούν οι μαθητές να καταλήξουν αυτόνομα αξιοποιώντας στοιχεία που έχουν συγκεντρώσει από την επεξεργασία του κειμένου. Στα αρνητικά στοιχεία συγκαταλέγουμε ορισμένες περιττολογίες οι οποίες έχουν να κάνουν με πληροφορίες που δεν συμβάλλουν με κάποιο ουσιώδη τρόπο στη διαδικασία της επεξεργασίας του κειμένου ή αναφέρουν στοιχεία τα οποία εύκολα προκύπτουν από το ίδιο το κείμενο. Παρατηρούμε ακόμη ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις κάποια από τα σχόλια παρουσιάζουν ασαφή διατύπωση και χρειάζονται διευκρινίσεις ως προς το νόημά τους δυσχεραίνοντας με αυτό τον τρόπο την πορεία της κατανόησης. Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε ότι υπάρχουν και ορισμένες παραλείψεις οι οποίες αφορούν είτε μεμονωμένες λέξεις και στίχους είτε στοιχεία που παραπέμπουν σε ερμηνευτικές πτυχές της *Ελένης*.

Συνολικά, θεωρούμε ότι ο υποσελίδιος σχολιασμός στο διδακτικό εγχειρίδιο της *Ελένης* αποτελεί ένα πλήρες ερμηνευτικό υπόμνημα που ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στις βασικές αρχές διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από μετάφραση. Οι παραλείψεις, όπως και τα υπόλοιπα στοιχεία

που συμπεριλάβαμε στα αρνητικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται σε περιορισμένο βαθμό και θεωρούμε ότι δεν επηρεάζουν σημαντικά τη διαδικασία της διδασκαλίας και την προσπάθεια ερμηνείας, καθώς τα θετικά χαρακτηριστικά σαφώς υπερτερούν.

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Λ., Ανθογαλίδου, Θ. (1977), "Διαμόρφωση κριτηρίων για την οργάνωση της ύλης στην Οδύσσεια", στο *Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία*. Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή, 123-138.
- Αλεξοπούλου, Χ. (2001), "Ελένη του Ευριπίδη (για την Γ' Γυμνασίου)", *Φιλολόγος* 105: 474-485.
- Allan, W. (επιμ.) (2008), *Euripides: 'Helen'*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Αργυροπούλου, Χ. (2003), "Διδακτική αξιοποίηση των διακειμενικών και παρακειμενικών στοιχείων σε Γυμνάσιο και Λύκειο: Διδακτικά παραδείγματα", *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 8: 31-46.
- Bendlin, A. (2007), "Purity and Pollution", στο D. Ogden (επιμ.), *A Companion to Greek Religion*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Bremmer, J. N. (2007), "Greek Normative Animal Sacrifice", στο D. Ogden (επιμ.), *A Companion to Greek Religion*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Γερολέμου, Μ. (2012), *Υποενότητα 3: Δομή και νόημα: η σύνταξη και η σημασιολογία της αφήγησης*. Λευκωσία: Διδακτικό υλικό ΑΠΚυ.
- Depew, M. (1997), "Reading Greek Prayers", *Classical Antiquity*, 16: 229-258.
- Δεσύπρης, Ν. κ.α. (2006), *Δραματική Ποίηση. Ευριπίδη Ελένη*, βιβλίο μαθητή. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- *Δραματική Ποίηση. Ευριπίδη Ελένη*, βιβλίο εκπαιδευτικού. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Fletcher, J. (2003), "Women and Oaths in Euripides", *Theatre Journal*, 55: 29-44.
- Foley, H.P. (2001), *Female Acts in Greek Tragedy*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Fowler, D. (1997), "On the Shoulders of Giants: Intertextuality and Classical Studies", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, No. 39: 13-34.
- Friedman, R., D., (2007), Old Stories in Euripides' New "Helen": παλαιότητας γάρ τω λόγω γ' ἔνεστι τις ("Hel." 1056), *Phoenix*, 61: 195-211.
- Fromkin, V., Rodman, R., Hyams, N. (2008), *Εισαγωγή στη μελέτη της γλώσσας*, μτφρ. Α. Τσαγγαλίδης κ.α., επιμ. Γ. Ι. Ξυδόπουλος, Αθήνα: Πατάκης.
- Furley, W. D. (2007), "Prayers and Hymns", στο D. Ogden (επιμ.) *A Companion to Greek Religion*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Gould, J. (1973), "Hiketeia", *The Journal of Hellenic Studies*, 93: 74-103.

- (1980). “Law, Custom and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens”, *The Journal of Hellenic Studies*, 100: 38-59, Centenary Issue.
- Hamilton, R. (1978), “Prologue Prophecy and Plot in Four Plays of Euripides”, *The American Journal of Philology*, 99: 277-302.
- Henrichs, A. (2000), “Drama and Dromena: Bloodshed, Violence, and Sacrificial Metaphor in Euripides”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 100: 173-188.
- Hickson – Hahn, F. (1999), “Review of *Prayer in Greek Religion* by Simon Pulleyn”, *The American Journal of Philology*, 120: 632-636.
- Holmberg, I. (1995), “Euripides’ Helen. Most noble and most chaste”, *The American Journal of Philology*, 116:19-42.
- Jaeger, G. (1987), *Εισαγωγή στην κλασική φιλολογία*, μτφρ. Δ.Ι. Ιακώβ, Μ. Πεχλιβάνος, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Janko, R. (1992), *The Iliad: a commentary. Volume IV: Books 13–16*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Καλογήρου, Τζ. (2011), “Στον ιστό των κειμένων: Η αξιοποίηση της διακειμενικότητας στη διδακτική προσέγγιση της λογοτεχνίας”, εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο *Διδακτική της Λογοτεχνίας στη Μέση Εκπαίδευση: Αντικρίζοντας το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα*, στο διαδίκτυο http://www.pi.ac.cy/synedriodidaktikislogotexnias2011/index.php?option=com_content&view=article&id=519&catid=92&Itemid=333&lang=el [προσπελάστηκε στις 28/4/2016].
- Καραδημητρίου, Α. Κ. (2004), “Ο ρόλος της μαντικής στον *Φιλοκτήτη* και στην *Ελένη*”, *Φιλολόγος* 116: 261-268.
- Κατσουλάκος, Θ., Κοκκορού-Αλευρά, Γ. & Σκουλάτος, Β. (2006), *Αρχαία Ιστορία Α΄ Γυμνασίου*, βιβλίο μαθητή. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Καψάλης, Α., Χαραλάμπους, Δ. (1995), *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική Εξέλιξη και Σύγχρονη Προβληματική*, Αθήνα: Έκφραση.
- Μαρκιανός, Σ. (1978), *Ερμηνευτική και Μεθοδολογική Προσέγγιση των Κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, (με παραδείγματα από τον Ηρόδοτο)*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Η.Γ. (2007), *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Στρατηγικές Διδασκαλίας. Η Κριτική Σκέψη στη Διδακτική Πράξη*. τ.2, 5^η εκδ., Αθήνα: Gutenberg.
- (2001), *Κειμενοκεντρική Προσέγγιση του Γραπτού Λόγου ή Αφού Σκέφτονται Γιατί δεν Γράφουν;*, Αθήνα: Γρηγόρης.

- Μήττα, Δ. (2012), Μορφές και Θέματα της Αρχαίας Ελληνικής Μυθολογίας, στο διαδίκτυο http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/index.html [προσπελάστηκε στις 13/2/2016].
- Mikalson, J.D. (1989), "Unanswered Prayers in Greek Tragedy", *The Journal of Hellenic Studies*, 109: 81-98.
- Mioni, E. (2004), *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Papi, D. (1987), "Victors and Sufferers in Euripides' Helen", *The American Journal of Philology*, 108: 27-40.
- Παρίσης, Ν. (2003), "Σχεδιάζοντας τη Διδασκαλία της Ελένης του Ευριπίδη: οι Προβληματικές Πτυχές ενός Συνολικού Διδακτικού Οργανογράμματος", *Φιλολόγος* 111: 72-80.
- Παττίχης, Π. (1978), *Ευριπίδου Ελένη*, εισαγωγή-κείμενον-μετάφρασις-κριτικόν υπόμνημα-σχόλια υπό Παναγιώτου Α. Παττίχη. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Πεπονή, Α. Ε. (1998), *Η διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας από μετάφραση*, Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ.
- Pippin, A. (1960), "Euripides' Helen: A Comedy of Ideas", *Classical Philology*, 55: 151-163.
- Poe, J. (1989), "The Altar in Fifth-Century Theater", *Classical Antiquity*, 8: 116-139.
- Poldecki, A. (1971), "The Basic Seriousness of Euripides' Helen", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101: 401-418.
- Πορίσματα του Συνεδρίου των φιλόλογων της Αθήνας και του Πειραιά (19 - 20 Ιουνίου 1965), "Πρώτο θέμα: Η διδασκαλία της Οδύσσειας στην πρώτη γυμνασιακή τάξη" στο *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία*, Α' Τόμος, Θεσσαλονίκη: Φιλολόγος, 51-55.
- Pulleyn, S. (1997), *Prayer in Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Romilly, J. de (1997), *Η Νεοτερικότητα του Ευριπίδη*, μτφρ. Στασινοπούλου-Σκιαδά, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Segal, Ch. (1971), "The Two Worlds of Euripides' Helen", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 102: 553-614.
- Shuttleworth Kraus, Ch. (2002), "Introduction: Reading commentaries/Commentaries as readings", στο Gibson Roy K. and Shuttleworth Kraus Christina (επιμ.), *The Classical Commentary : Histories, Practices, Theory*, Λέιντεν: Brill, 1-27.

- Σιαφλέκης, Ζ. Ι. (1989), “Επίδραση και διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας”, *Σύγκριση* 1: 15-20.
- Sommerstein, A. (2014). 1. *What is an oath?. Oaths and Swearing in Ancient Greece* (pp. 1-5). Berlin, Boston: De Gruyter. <http://www.degruyter.com/view/books/9783110227369/9783110227369.1/9783110227369.1.xml> [προσπελάστηκε στις 20/2/2016].
- Σούλη, Κ.Ι. (2010), “Αρχαία Ελληνικά Γ’ Γυμνασίου, Παρατηρήσεις και σχόλια για τα σχολικά εγχειρίδια κατά την αξιοποίησή τους στη σχολική αίθουσα”, *Εκπαιδευτικά* 93-94: 9-13.
- Σπυρόπουλος, Ηλ. (1999)[1965], “Εισήγηση δεύτερη: Πραγματολογικά”, στο Γ.Μ. Ιγνατιάδης (επιμ.), *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία*, τ. Α’, Θεσσαλονίκη: Φιλολόγος, σσ. 40-44.
- Στέφος, Α., Στεργιούλης, Ε. & Χαριτίδου, Γ. (2006), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, Α’, Β’, Γ’ Γυμνασίου*, βιβλίο μαθητή. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Storey, I. C. and Allan, A. (2005), “Approaching Greek Drama”, in *A Guide to Ancient Greek Drama*, Οξφόρδη: Blackwell doi: 10.1002/9780470776209.ch5.
- Συνοδινού, Κ. (1988), “Ειρωνική Μέθοδος στον Ευριπίδη”, *ΠΕΦ, Σεμινάριο 10, Η Αρχαία Δραματική Ποίηση, Ερμηνευτικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, σσ.106-114.
- Torrance, I. (2009), “On Your Head Be It Sworn: Oath and Virtue in Euripides’ Helen”, *The Classical Quarterly*, 59: 1-7
- Τσάφος, Β. (2004), *Η διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας και Γλώσσας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Φουντοπούλου, Μ. Ζ. (2010), *Το προσδιοριστικό πλαίσιο των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση. Από τη θεωρία στη σχολική τάξη*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Φράγκος, Χ. (1977), “Η διδακτική μεθοδολογία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση και το διαλεκτικό μοντέλο” στο *Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία*. Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή, 40-85.
- Vogt, E. (2003), “Η αρχαία ελληνική φιλολογία στους νεότερους χρόνους”, στο Nesselrath, H.-G. (επιμ.), *Εισαγωγή στη Αρχαιογνωσία*, τ. Α’ Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα: Παπαδήμας, 120-135.
- Wilson, N. (2003), “Η ελληνική φιλολογία στην αρχαιότητα”, στο Nesselrath, H.-G., (επιμ.), *Εισαγωγή στη Αρχαιογνωσία*, τ. Α’ Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα: Παπαδήμας, 89-106.
- Wolff, Ch. (1973), “On Euripides’ Helen”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 77: 61-84.

- ΥΠΕΠΘ (1999), *Πρόγραμμα Σπουδών Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στο Γυμνάσιο* στο ΦΕΚ 342 τ. Β΄/1999.
- ΥΠΕΠΘ – ΠΙ, (2002), *Οδηγίες για τη Διδασκαλία των Φιλολογικών Μαθημάτων στο Γυμνάσιο (2002-2003)*, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- ΥΠΕΠΘ (2003), *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας για το Γυμνάσιο* στο ΦΕΚ 303 τ. Β΄/2003.
- ΥΠΔΜΘ (2011), *Πρόγραμμα Σπουδών για τη Διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση (Δημοτικό-Γυμνάσιο). Οδηγός για τον εκπαιδευτικό*, Αθήνα.
- ΥΠΕΠΘ – ΙΕΠ, *Ιστορική Συλλογή Σχολικών Εγχειριδίων στο διαδίκτυο* <http://e-library.iep.edu.gr/iep/index.html> [προσπελάστηκε στις 28/4/2016].